

Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
MICHAL BOBEK
της 28ης Φεβρουαρίου 2018¹

Υπόθεση C-27/17

**AB flyLAL-Lithuanian Airlines, υπό εκκαθάριση
κατά
Starptautiskā lidosta Rīga VAS
Air Baltic Corporation A/S
παρεμβαίνουσες:
ŽIA Valda AB,
VA Reals AB,
Latvijas Republikas Konkurences taryba**

[αίτηση του Lietuvos apeliacinis teismas (εφετείου Λιθουανίας)
για την έκδοση προδικαστικής απόφασης]

«Προδικαστική παραπομπή – Δικαστική συνεργασία σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις – Διεθνής δικαιοδοσία ως προς ενοχές εξ αδικοπραξίας ή οιονεί αδικοπραξίας – Αντίθετες προς τον ανταγωνισμό συμφωνίες – Απώλεια εισοδήματος προκαλούμενη από αντίθετες προς τους κανόνες του ανταγωνισμού πράξεις ανταγωνιστών – Έννοια του “τόπου όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός” – Διαφορά σχετική με την εκμετάλλευση υποκαταστήματος, πρακτορείου ή άλλης εγκαταστάσεως – Έννοια της “εκμεταλλεύσεως υποκαταστήματος”»

Περιεχόμενα

I. Εισαγωγή	3
II. Το νομικό πλαίσιο	3
III. Τα πραγματικά περιστατικά, η διαδικασία και τα προδικαστικά ερωτήματα	4
IV. Εκτίμηση	6
A. Εισαγωγή	6
B. Ερώτημα 2: Ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία»	7
1. «Ζημιογόνο γεγονός» και «ζημία»	7

¹ Γλώσσα του πρωτοτύπου: η αγγλική.

2. Στρεβλώσεις του ανταγωνισμού και «τόπος όπου επήλθε η ζημία»	10
α) Έκταση της προσφερόμενης προστασίας και συμφωνία με το εφαρμοστέο δίκαιο	11
β) Οποιαδήποτε θιγόμενη αγορά;	12
γ) Η φύση και ο τόπος της ειδικής ζημίας	13
1) Γενικός κανόνας: η περιουσιακή ζημία αποτελεί «επακόλουθο» του ζημιογόνου γεγονότος	13
2) Ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» σε υποθέσεις ανταγωνισμού	14
3. Εφαρμογή στην υπό κρίση υπόθεση	16
4. Συμπέρασμα επί του δευτέρου ερωτήματος	16
Γ. Ερώτημα 1: Ο τόπος του γεγονότος που προκάλεσε τη ζημία (και η ταυτότητα των εναγόμενων) .	17
1. Διαφορές ως προς την έννοια της αιτιώδους συνάφειας στο πλαίσιο της διεθνούς δικαιοδοσίας και της ουσίας	17
2. Αιτιώδης συνάφεια όσον αφορά τον καθορισμό της διεθνούς δικαιοδοσίας σε υποθέσεις που χαρακτηρίζονται από περίπλοκα πραγματικά περιστατικά	18
3. Τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος σε αγωγές αποζημίωσης βάσει του δικαίου του ανταγωνισμού	19
α) Άρθρο 101 ΣΛΕΕ	20
β) Άρθρο 102 ΣΛΕΕ	21
4. Εφαρμογή στην υπό κρίση υπόθεση	22
α) Τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος	22
β) Ταυτότητα των εναγόμενων	22
5. Πρόταση για το πρώτο προδικαστικό ερώτημα	23
Δ. Ερώτημα 3	23
1. Ratio legis και οι προϋποθέσεις του άρθρου 5, σημείο 5	24
2. Υπάρχει «υποκατάστημα»;	25
3. Σύνδεσμος με τη διαφορά	25
V. Πρόταση	26

I. Εισαγωγή

1. Η AB flyLAL-Lithuanian Airlines (στο εξής: flyLAL) εκτελούσε πτήσεις από τον αερολιμένα του Βίλνιους (Λιθουανία) μέχρις ότου τέθηκε υπό εκκαθάριση.
2. Κατά τη flyLAL, η κατάρρευσή της οφείλεται στην επιθετική (δηλαδή, κάτω του κόστους) πολιτική τιμών της λεττονικής αεροπορικής εταιρίας Air Baltic Corporation A/S (στο εξής: Air Baltic). Κατά τους προβαλλόμενους ισχυρισμούς, η εν λόγω επιθετική πολιτική τιμών αποτελούσε μέρος αντίθετης προς τους κανόνες του ανταγωνισμού στρατηγικής που έχει συμφωνηθεί μεταξύ της Air Baltic και του φορέα εκμετάλλευσης του Starptautiskā lidosta Rīga (διεθνούς αερολιμένα της Ρίγας στη Λεττονία, στο εξής: αερολιμένας της Ρίγας). Στο πλαίσιο αυτό, ο αερολιμένας της Ρίγας και η Air Baltic συμφώνησαν να μειώσουν δραστικά τις τιμές που κατέβαλλε η Air Baltic για υπηρεσίες στον αερολιμένα της Ρίγας. Στη συνέχεια, η Air Baltic χρησιμοποίησε τους πόρους που εξοικονόμησε με τον τρόπο αυτό για να χρηματοδοτήσει την επιθετική πολιτική τιμών που οδήγησε τη flyLAL εκτός αγοράς στο Βίλνιους, Λιθουανία.
3. Η flyLAL άσκησε αγωγή αποζημίωσης κατά της Air Baltic και του αερολιμένα της Ρίγας ενώπιον των δικαστηρίων του Βίλνιους. Το πρωτοβάθμιο δικαστήριο έκρινε ότι η Air Baltic και ο αερολιμένας της Ρίγας παρέβησαν το ενωσιακό και το εθνικό δίκαιο περί ανταγωνισμού και επιδίκασε αποζημίωση ύψους 16,1 εκατομμυρίων ευρώ, πλέον τόκων, σε βάρος της Air Baltic (όχι όμως και σε βάρος του αερολιμένα της Ρίγας). Η Air Baltic και ο αερολιμένας της Ρίγας (στο εξής: εφεσίβλητοι) άσκησαν έφεση κατά της εν λόγω απόφασης ενώπιον του Lietuvos apeliacinis teismas (εφετείου Λιθουανίας), αμφισβητώντας τη διεθνή δικαιοδοσία των λιθουανικών δικαστηρίων για την εκδίκαση της διαφοράς.
4. Στο πλαίσιο αυτό, το αιτούν δικαστήριο υποβάλλει στο Δικαστήριο τρία ερωτήματα σχετικά με τη διεθνή δικαιοδοσία δυνάμει των διατάξεων του κανονισμού (ΕΚ) 44/2001². Τα ερωτήματα αυτά αφορούν, κατ' ουσίαν, τον τόπο όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός, το αν η απώλεια εισοδήματος θεωρείται ως «ζημία» για τη θεμελίωση διεθνούς δικαιοδοσίας και το αν η διαφορά μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι σχετική με την εκμετάλλευση υποκαταστήματος της Air Baltic στη Λιθουανία.

II. Το νομικό πλαίσιο

5. Οι αιτιολογικές σκέψεις 11 και 12 του κανονισμού 44/2001, ο οποίος είχε εφαρμογή κατά τον κρίσιμο χρόνο, ορίζουν τα εξής:

- «(11) Οι κανόνες δικαιοδοσίας πρέπει να παρουσιάζουν υψηλό βαθμό προβλεψιμότητας και να βασίζονται στην αρχή της γενικής δωσιδικίας της κατοικίας του εναγομένου και η δωσιδικία αυτή πρέπει να ισχύει πάντοτε, εκτός από μερικές συγκεκριμένες περιπτώσεις όπου το επίδικο αντικείμενο ή η αυτονομία των μερών δικαιολογεί άλλο συνδεδετικό παράγοντα. Η [έδρα] των νομικών προσώπων πρέπει να καθορίζεται αυτοτελώς ώστε να αυξάνεται η διαφάνεια των κοινών κανόνων και να αποφεύγονται οι συγκρούσεις δικαιοδοσίας.
- (12) Η δωσιδικία της κατοικίας του εναγομένου πρέπει να συμπληρωθεί από εναλλακτικές δωσιδικίες που θα ισχύουν λόγω του στενού συνδέσμου μεταξύ του δικαστηρίου και της διαφοράς ή για τη διευκόλυνση του έργου της δικαιοσύνης.»

² Κανονισμός του Συμβουλίου, της 22ας Δεκεμβρίου 2000, για τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις (ΕΕ 2001, L 12, σ. 1).

6. Κατά το άρθρο 2, παράγραφος 1, του κανονισμού 44/2001:

«Με την επιφύλαξη των διατάξεων του παρόντος κανονισμού, τα πρόσωπα που έχουν την κατοικία τους στο έδαφος κράτους μέλους ενάγονται ενώπιον των δικαστηρίων αυτού του κράτους μέλους, ανεξάρτητα από την ιθαγένειά τους.»

7. Το άρθρο 5 του κανονισμού 44/2001, το οποίο περιλαμβάνεται στο τμήμα 2, με τίτλο «Ειδικές δικαιοδοσίες», ορίζει τα εξής:

«Πρόσωπο που έχει την κατοικία του στο έδαφος κράτους μέλους μπορεί να εναχθεί σε άλλο κράτος μέλος:

[...]

3. ως προς ενοχές εξ αδικοπραξίας ή οιονεί αδικοπραξίας, ενώπιον του δικαστηρίου του τόπου όπου συνέβη ή ενδέχεται να συμβεί το ζημιογόνο γεγονός·

[...]

5. ως προς διαφορές σχετικές με την εκμετάλλευση υποκαταστήματος, πρακτορείου ή κάθε άλλης εγκαταστάσεως, ενώπιον του δικαστηρίου της τοποθεσίας τους.»

III. Τα πραγματικά περιστατικά, η διαδικασία και τα προδικαστικά ερωτήματα

8. Το 2004, η flyLAL ήταν ο κύριος αερομεταφορέας που δραστηριοποιούνταν από τον αερολιμένα του Βίλνιους. Το 2004, η Air Baltic, ο κύριος αερομεταφορέας που δραστηριοποιούνταν από τον αερολιμένα της Ρίγας, άρχισε επίσης να εκτελεί πτήσεις από τον αερολιμένα του Βίλνιους. Ορισμένες τουλάχιστον από αυτές τις πτήσεις είχαν τους ίδιους προορισμούς που εξυπηρετούσε η flyLAL.

9. Στη συνέχεια, η θέση της flyLAL στην αγορά του Βίλνιους περιορίστηκε, ενώ η θέση της Air Baltic ενισχύθηκε. Μετά από σημαντικές περιουσιακές ζημίες, η flyLAL τέθηκε υπό εκκαθάριση.

10. Η flyLAL προβάλλει ότι η κατάρρευσή της προκλήθηκε από την επιθετική πολιτική τιμών που εφήρμοσε η Air Baltic στα δρομολόγια από τον αερολιμένα του Βίλνιους, εκτοπίζοντας έτσι τη flyLAL από την αγορά. Κατά τη flyLAL, η επιθετική πολιτική τιμών χρηματοδοτήθηκε από τις χορηγούμενες από τον αερολιμένα της Ρίγας εκπτώσεις για υπηρεσίες που παρέχονταν στην Air Baltic στον αερολιμένα της Ρίγας.

11. Όσον αφορά τις εκπτώσεις αυτές, με απόφαση της 22ας Νοεμβρίου 2006, εκδοθείσα στο πλαίσιο άλλης διαδικασίας, η Latvijas Republikas Konkurences padome (αρμόδια για τον ανταγωνισμό αρχή της Λεττονίας) έκρινε ότι ο αερολιμένας της Ρίγας είχε καθιερώσει σύστημα μειώσεως τιμών, με ισχύ από την 1η Νοεμβρίου 2004, το οποίο προέβλεπε μειώσεις έως και 80 % για υπηρεσίες απογειώσεως, προσγειώσεως και ασφάλειας αεροσκαφών. Η αρμόδια για τον ανταγωνισμό αρχή της Λεττονίας επισήμανε ότι το σύστημα μειώσεων παραβιάζει το άρθρο 82, στοιχείο γ', της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρο 102, στοιχείο γ', ΣΛΕΕ). Διέταξε τον αερολιμένα της Ρίγας να σταματήσει την εφαρμογή του συστήματος.

12. Η flyLAL άσκησε αγωγή κατά της Air Baltic και του αερολιμένα της Ρίγας ενώπιον του Vilniaus apygardos teismas (περιφερειακού δικαστηρίου του Βίλνιους, Λιθουανία), με αίτημα να αναγνωριστεί ο παράνομος χαρακτήρας της συμπεριφοράς των εφεσιβλήτων, η οποία συνίστατο σε σύναψη απαγορευόμενης συμφωνίας και κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης κατά παράβαση των άρθρων 81

και 82 ΣΕΚ (νυν άρθρων 101 και 102 ΣΛΕΕ³), και να υποχρεωθούν οι εφεσίβλητοι να καταβάλουν αλληλεγγύως και εις ολόκληρον το ποσό των 57 874 768,30 ευρώ προς αποκατάσταση υλικής ζημίας.

13. Αμυνόμενοι, οι εφεσίβλητοι ισχυρίστηκαν ότι είναι νομικά πρόσωπα καταχωρισμένα στη Δημοκρατία της Λεττονίας και, ως εκ τούτου, αρμόδια για την εκδίκαση της διαφοράς είναι τα λεττονικά δικαστήρια.

14. Με απόφαση της 27ης Ιανουαρίου 2016, το Vilniaus apygardos teismas (περιφερειακό δικαστήριο του Βίλνιους) έκανε εν μέρει δεκτή την αγωγή, υποχρέωσε την Air Baltic να καταβάλει στη flyLAL το ποσό των 16 121 094 ευρώ ως αποζημίωση, πλέον τόκων, με ετήσιο επιτόκιο 6 % επί του ποσού αυτού. Απέρριψε χωριστές αξιώσεις που ασκήθηκαν από τρίτες εταιρίες, τη ŽIA Valda AB και τη VA Reals AB. Το δικαστήριο έκρινε επίσης ότι, δυνάμει του άρθρου 5, σημεία 3 και 5, του κανονισμού 44/2001, η διαφορά υπάγεται στη διεθνή δικαιοδοσία των λιθουανικών δικαστηρίων.

15. Η flyLAL, η Air Baltic και ο αερολιμένας της Ρίγας άσκησαν εφέσεις κατά της απόφασης αυτής ενώπιον του Lietuvos apeliacinis teismas (εφετείου Λιθουανίας). Με την έφεσή της, η flyLAL ζητεί από το Lietuvos apeliacinis teismas (εφετείο Λιθουανίας) να εξαφανίσει την απόφαση του Vilniaus apygardos teismas (περιφερειακού δικαστηρίου του Βίλνιους) και να δεχθεί καθ' ολοκληρία την αγωγή της. Η εφεσίβλητη Air Baltic ζητεί από το Lietuvos apeliacinis teismas (εφετείο Λιθουανίας) να εξαφανίσει την απόφαση του Vilniaus apygardos teismas (περιφερειακού δικαστηρίου του Βίλνιους) λόγω παραβάσεως των διατάξεων για τη διεθνή δικαιοδοσία και να απέχει από την εκδίκαση της αγωγής. Η Air Baltic υποστηρίζει ότι η διαφορά δεν συνδέεται με την εκμετάλλευση του υποκαταστήματός της στη Λιθουανία και επομένως το άρθρο 5, σημείο 5, του κανονισμού 44/2001 δεν τυγχάνει εν προκειμένω εφαρμογής. Εξάλλου, ούτε το άρθρο 5, σημείο 3, του κανονισμού είναι εφαρμοστέο, διότι οι προβαλλόμενες παράνομες πράξεις δεν έλαβαν χώρα στη Λιθουανία. Επιπλέον, η διάταξη αυτή δεν αναγνωρίζει δικαίωμα ασκήσεως αγωγής ενώπιον των δικαστηρίων του κράτους στο οποίο προέκυψε έμμεση ζημία, υπό τη μορφή μείωσης της περιουσίας. Στην έφεσή του ο αερολιμένας της Ρίγας προβάλλει κατ' ουσίαν τα ίδια επιχειρήματα με την Air Baltic, σχετικά με τη διεθνή δικαιοδοσία για την εκδίκαση της υποθέσεως.

16. Το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι το Δικαστήριο, με την απόφασή του στην υπόθεση flyLAL I⁴, όπου εξετάσε το ερώτημα κατά πόσον η διαφορά μεταξύ των διαδίκων της κύριας δίκης εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του κανονισμού 44/2001, αποφάνθηκε ότι η εν λόγω διαφορά είναι εκ φύσεως αστική και εμπορική διαφορά. Ως εκ τούτου, κατά το αιτούν δικαστήριο, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο κανονισμός 44/2001 τυγχάνει εφαρμογής στην υπό κρίση υπόθεση. Ωστόσο, το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι, με την απόφαση στην υπόθεση flyLAL I εξετάστηκε μόνο το ζήτημα της αναγνώρισης και εκτελέσεως στη Δημοκρατία της Λεττονίας των προσωρινών και ασφαλιστικών μέτρων που διέταξε το Lietuvos apeliacinis teismas (εφετείο Λιθουανίας). Το ζήτημα όμως της διεθνούς δικαιοδοσίας ως προς την ουσία της διαφοράς δεν εξετάστηκε.

17. Υπό το πρίσμα των ανωτέρω, το Lietuvos apeliacinis teismas (εφετείο Λιθουανίας) υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

«1) Υπό τις περιστάσεις της υπό κρίση υποθέσεως, πρέπει η έννοια “του τόπου όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός”, όπως χρησιμοποιείται στο άρθρο 5, σημείο 3, του κανονισμού [44/2001], να θεωρηθεί ότι προσδιορίζει τον τόπο στον οποίο οι εφεσίβλητες συνήψαν παράνομη συμφωνία κατά παράβαση του άρθρου 82, στοιχείο γ', της Συνθήκης περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (άρθρο 102, στοιχείο γ', ΣΛΕΕ) ή τον τόπο στον οποίο τελέστηκαν πράξεις

3 Για λόγους απλουστεύσεως, στο εξής θα χρησιμοποιώ την αριθμηση των άρθρων όπως ισχύει μετά τη Συνθήκη της Λισσαβώνας.

4 Απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 2014, flyLAL-Lithuanian Airlines (C-302/13, EU:C:2014:2319).

εκμεταλλεύσεως του οικονομικού πλεονεκτήματος που αποκτήθηκε από την εν λόγω συμφωνία, με την εφαρμογή επιθετικής πολιτικής τιμών (σταυροειδής επιδότηση) στο πλαίσιο του ανταγωνισμού με την εκκαλούσα στις ίδιες σχετικές αγορές;

- 2) Μπορεί, στην υπό κρίση υπόθεση, η ζημία (απώλεια εισοδήματος) που υπέστη η εκκαλούσα λόγω των συγκεκριμένων παράνομων πράξεων των εφεσιβλήτων να θεωρηθεί ότι συνιστά ζημία κατά την έννοια του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού [44/2001];
- 3) Υπό τις περιστάσεις της υπό κρίση υποθέσεως, θεωρείται η εκμετάλλευση του υποκαταστήματος της Air Baltic Corporation στη Δημοκρατία της Λιθουανίας ότι συνιστά εκμετάλλευση υποκαταστήματος κατά την έννοια του άρθρου 5, σημείο 5, του κανονισμού [44/2001];»

18. Γραπτές παρατηρήσεις κατέθεσαν η η flyLAL, η Air Baltic, ο αερολιμένας της Ρίγας, η ΖΙΑ Valda και η VA Reals, η Λεττονική και η Λιθουανική Κυβέρνηση, καθώς και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Τα ενδιαφερόμενα μέρη που μετείχαν στην έγγραφη διαδικασία, εξαιρουμένων των ΖΙΑ Valda και VA Reals, εξέθεσαν επίσης προφορικά τους ισχυρισμούς τους κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση της 16ης Νοεμβρίου 2017.

IV. Εκτίμηση

A. Εισαγωγή

19. Η υπό κρίση υπόθεση θέτει ζητήματα σε σχέση με τη διεθνή δικαιοδοσία επί αγωγής αποζημιώσεως στο πλαίσιο μιας σχετικά περίπλοκης αλληλουχίας πραγματικών περιστατικών. Το εθνικό δικαστήριο και οι συμμετέχοντες στη διαδικασία αναφέρονται σε τρεις προβαλλόμενες παραβάσεις των κανόνων του δικαίου του ανταγωνισμού: (i) κατάχρηση δεσπόζουσας θέσεως η οποία συνίσταται στο σύστημα μειώσεων χρεώσεων που εφάρμοσε ο αερολιμένας της Ρίγας, (ii) αντίθετη προς τον ανταγωνισμό σύμπραξη μεταξύ του αερολιμένα της Ρίγας και της Air Baltic, και (iii) κατάχρηση δεσπόζουσας θέσεως υπό τη μορφή επιθετικής πολιτικής τιμών που εφάρμοσε η Air Baltic. Υποστηρίζεται ότι οι παραβάσεις αυτές ήταν αλληλοσυνδεόμενες, αποτελώντας μέρος μιας στρατηγικής για τον εκτοπισμό της flyLAL από την αγορά στο Βίλνιους και τη μετακίνηση των επιβατών προς τον αερολιμένα της Ρίγας προς όφελος τόσο του αερολιμένα της Ρίγας όσο και της Air Baltic.

20. Θα ήθελα να επισημάνω εξ αρχής ότι στις προτάσεις μου θα εξετάσω ζητήματα που αφορούν αποκλειστικά τη διεθνή δικαιοδοσία και όχι την ουσιαστική εφαρμογή των κανόνων του δικαίου ανταγωνισμού της Ένωσης στην υπό κρίση υπόθεση. Οι προαναφερθείσες εκτιμήσεις βαίνουν πέραν του περιεχομένου των ερωτημάτων που υποβάλλει το αιτούν δικαστήριο.

21. Επιπλέον, οι γενικές κατευθυντήριες γραμμές που παρέχονται εν προκειμένω σε σχέση με το ζήτημα της διεθνούς δικαιοδοσίας θα παραμείνουν μάλλον σε γενικό και αφηρημένο επίπεδο. Και τούτο όχι μόνο λόγω της κατανομής των ρόλων μεταξύ του Δικαστηρίου και των εθνικών δικαστηρίων, αλλά επίσης επειδή η αλληλεπίδραση μεταξύ των τριών προβαλλομένων παραβάσεων, όπως προκύπτει από την απόφαση περί παραπομπής, παραμένει κάπως ασαφής. Ειδικότερα, τόσο στο πρώτο ερώτημά του όσο και στη συλλογιστική του, το αιτούν δικαστήριο αναφέρεται στην ύπαρξη μιας *συμφωνίας* που αντιβαίνει στο άρθρο 102, στοιχείο γ', ΣΛΕΕ, παρόλο που η εν λόγω διάταξη αφορά εξ ορισμού μονομερή συμπεριφορά. Κατά συνέπεια, παρόλο που σκοπός είναι η παροχή χρήσιμης καθοδήγησης στο αιτούν δικαστήριο, οι παρούσες προτάσεις θα πρέπει αναγκαστικά να περιοριστούν σε επίπεδο υποθέσεων και επιλογών, τις οποίες απόκειται στο αιτούν δικαστήριο να επαληθεύσει και να εφαρμόσει στην υπόθεση ανάλογα με τις περιστάσεις.

22. Όσον αφορά τη διεθνή δικαιοδοσία, ο γενικός κανόνας που θέτει ο κανονισμός 44/2001 είναι ότι η διαφορά πρέπει να εκδικάζεται από το δικαστήριο του τόπου κατοικίας του εναγόμενου (άρθρο 2, σημείο 1). Το άρθρο 5, σημείο 3, του κανονισμού αυτού προβλέπει ότι ένα πρόσωπο μπορεί επίσης να εναχθεί «ως προς ενοχές εξ αδικοπραξίας ή οιονεί αδικοπραξίας, ενώπιον του δικαστηρίου του τόπου όπου συνέβη ή ενδέχεται να συμβεί το ζημιογόνο γεγονός».

23. Κατά πάγια νομολογία, η φράση «τόπος όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός» δηλώνει τόσο τον «τόπο όπου επήλθε η ζημία» όσο και τον «τόπο όπου συνέβη το γενεσιουργό της ζημίας γεγονός», οπότε ο εναγόμενος μπορεί να εναχθεί ενώπιον του δικαστηρίου του ενός ή του άλλου εκ των δύο αυτών τόπων⁵.

24. Το κύριο ζήτημα που ανακύπτει εν προκειμένω είναι το πώς πρέπει να ερμηνευτούν οι δύο αυτές εναλλακτικές –«ο τόπος όπου επήλθε η ζημία» και ο «τόπος όπου συνέβη το γενεσιουργό της ζημίας γεγονός»– στο πλαίσιο της παρούσας υποθέσεως. Τα εν λόγω ζητήματα αντιστοιχούν στο δεύτερο και το πρώτο προδικαστικό ερώτημα που υποβάλει το αιτούν δικαστήριο αντίστοιχα. Θα εξετάσω πρώτα τα ζητήματα αυτά (ενότητες Β και Γ) και στη συνέχεια θα αναλύσω το τρίτο ερώτημα σχετικά με την εκμετάλλευση υποκαταστήματος κατά την έννοια του άρθρου 5, σημείο 5, του κανονισμού 44/2001 (ενότητα Δ).

Β. Ερώτημα 2: Ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία»

25. Με το δεύτερο ερώτημά του, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται ως προς την έννοια της «ζημίας» (ως πτυχής του «ζημιογόνου γεγονότος») για την εφαρμογή του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001. Ειδικότερα, το αιτούν δικαστήριο ερωτά αν η προβαλλόμενη από τη flyLAL περιουσιακή ζημία (απώλεια εισοδήματος) πρέπει να θεωρείται ως «ζημία» υπό την ανωτέρω έννοια.

26. Αντιλαμβάνομαι ότι ο βασικός σκοπός του εν λόγω ερωτήματος είναι να προσδιοριστεί αν, βάσει της εν λόγω διατάξεως, θεμελιώνεται ειδική βάση διεθνούς δικαιοδοσίας στον τόπο όπου επήλθε η απώλεια εισοδήματος, δηλαδή στη Λιθουανία.

27. Κατά τη γνώμη μου, ο τόπος της περιουσιακής ζημίας (απώλειας εισοδήματος) δεν συνιστά εν προκειμένω «τόπο όπου επήλθε η ζημία». Σε περίπτωση όπως αυτή της κύριας δίκης, ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» είναι ο κείμενος εντός των θυγόμενων από την παράβαση του δικαίου του ανταγωνισμού αγορών όπου η εκκαλούσα προβάλλει απώλεια πωλήσεων.

28. Στο πλαίσιο της αναλύσεως του δεύτερου προδικαστικού ερωτήματος, θα εξετάσω καταρχάς τη διάκριση μεταξύ, αφενός, του «ζημιογόνου γεγονότος» για τον σκοπό του προσδιορισμού της διεθνούς δικαιοδοσίας και, αφετέρου, της «ζημίας» στο πλαίσιο της ουσιαστικής εκτιμήσεως (1). Ακολούθως, θα εξετάσω τον «τόπο όπου επήλθε η ζημία» για τον σκοπό του προσδιορισμού της διεθνούς δικαιοδοσίας όσον αφορά πράξεις που εμπίπτουν στο δίκαιο του ανταγωνισμού (2) και θα εφαρμόσω τα συμπεράσματα αυτά στην υπό κρίση υπόθεση (3).

1. «Ζημιογόνο γεγονός» και «ζημία»

29. Κατά την απόφαση στην υπόθεση Bier, ο «τόπος όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός» στο άρθρο 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001 περιλαμβάνει τόσο τον «τόπο όπου επήλθε η ζημία» όσο και τον «τόπο του ζημιογόνου γεγονότος»⁶. Επομένως, κατά την εν λόγω απόφαση, η έννοια του «ζημιογόνου γεγονότος» διασπάται σε δύο χωριστές έννοιες, της αιτίας και των συνεπειών: στη «ζημία» και στο

⁵ Απόφαση της 30ής Νοεμβρίου 1976, Bier (21/76, EU:C:1976:166, σκέψη 19): επιβεβαιώθηκε πρόσφατα με την απόφαση της 17ης Οκτωβρίου 2017, Bolagsupplysningen και Ilsjan (C-194/16, EU:C:2017:766, σκέψη 29).

⁶ Απόφαση της 30ής Νοεμβρίου 1976 (21/76, EU:C:1976:166, σκέψη 19).

«γενεσιουργό της ζημίας γεγονός». Συνεπώς, υπό το πρίσμα αυτό, η «ζημία» (ή «βλάβη»⁷) είναι μια *πτυχή του «ζημιογόνου γεγονότος»*, μιας έννοιας του δικαίου της Ένωσης η οποία *χρησιμοποιείται για την απονομή της διεθνούς δικαιοδοσίας*, μέσω του εντοπισμού των τόπων που έχουν στενό δεσμό με τη διαφορά.

30. Αυτή η έννοια της ζημίας ως πτυχής του «ζημιογόνου γεγονότος» είναι επομένως διαφορετική από την έννοια της «ζημίας» που αποτελεί μέρος της *ουσιαστικής εκτιμήσεως* και προσδιορίζει τις *αρνητικές συνέπειες* που υπέστη ο συγκεκριμένος ενάγων, οι οποίες χρησιμοποιούνται ως βάση για τον υπολογισμό της χρηματικής αποζημίωσης⁸. Η ζημία υπό τη δεύτερη αυτή έννοια ορίζεται (σε μεγάλο βαθμό⁹) από το *εθνικό δίκαιο*.

31. Επομένως, στη νομολογία του Δικαστηρίου γίνεται σαφής διάκριση της «ζημίας» ως στοιχείου της ουσιαστικής εκτιμήσεως από τη ζημία ως βάση για τη θεμελίωση της διεθνούς δικαιοδοσίας υπό το πρίσμα του «ζημιογόνου γεγονότος». Επιπλέον, το Δικαστήριο έχει προσδώσει στην έννοια της ζημίας δύο σημαντικά χαρακτηριστικά. Πρώτον, η «ζημία» υπό την έννοια αυτή αναφέρεται καταρχήν στην «ειδική ζημία» και όχι στη «γενική ζημία». Δεύτερον, περιορίζεται στην «αρχική» ζημία.

32. Στο πεδίο της ευθύνης εξ αδικοπραξίας και οιονεί αδικοπραξίας, παρέχεται προστασία από αρνητικές συνέπειες τόσο στο δημόσιο συμφέρον (γενική ζημία) όσο και στα ατομικά συμφέροντα των ιδιωτών (ειδική ζημία). Για παράδειγμα, η ευθύνη από αδικοπραξίες «περιβαλλοντικού» χαρακτήρα μπορεί να παρέχει προστασία έναντι τόσο της ατμοσφαιρικής ρύπανσης εν γένει όσο και της βλάβης της υγείας του ατόμου ειδικότερα. Εντεύθεν γεννάται το ερώτημα αν, στο πλαίσιο του καθορισμού του «τόπου όπου επήλθε η ζημία» για την εφαρμογή του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η «ζημία», έναντι της οποίας παρέχεται προστασία, αφορά τη *γενική ζημία* ή την *ειδική ζημία*.

33. Στη νομολογία του Δικαστηρίου επιβεβαιώνεται ότι «ο τόπος όπου επήλθε η ζημία» πρέπει απαραίτητως να βρίσκεται σε κράτος μέλος το οποίο πράγματι προστατεύει το φερόμενο ως προσβληθέν δικαίωμα¹⁰. Στο πλαίσιο του εδαφικού πεδίου αυτής της προστασίας, ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» αναφέρεται ακριβώς στον τόπο όπου επήλθε η ειδική ζημία.

34. Συναφώς, είναι χρήσιμο να εξεταστούν τα πραγματικά περιστατικά και το πλαίσιο της υποθέσεως Bier. Στην υπόθεση αυτή, το προβαλλόμενο ζημιογόνο γεγονός ήταν η έκχυση τεράστιων ποσοτήτων αλατούχων αποβλήτων στη Μυλούζη, Γαλλία (η αιτία), με αποτέλεσμα να ρυπαίνεται ο Ρήνος και, κατά συνέπεια, η επιχείρηση ανθοκομίας των εκκαλουσών στο Ρότερνταμ (η συνέπεια). Η έκχυση, επομένως, των αποβλήτων προκάλεσε γενική ζημία κατά μήκος του Ρήνου, σε μια έκταση εκατοντάδων χιλιομέτρων στη Γαλλία, τη Γερμανία και τις Κάτω Χώρες. Με τη συλλογιστική του, το

7 Στα αγγλικά, το Δικαστήριο χρησιμοποιεί κυρίως τον όρο «ζημία», παρόλο που περιστασιακά χρησιμοποιείται επίσης ο όρος «βλάβη». Ως εκ τούτου, παρόλο που, κατά τη γνώμη μου, μπορεί να προκληθεί κάποια σύγχυση, στις παρούσες προτάσεις θα χρησιμοποιήσω γενικά τον όρο «ζημία». Η ορολογική ασάφεια στο συγκεκριμένο ζήτημα οφείλεται, κατά τη γνώμη μου, στη γλωσσική διαφοροποίηση. Συγκεκριμένα, σε ορισμένες γλώσσες υπάρχουν δύο διαφορετικές γλωσσικές ρίζες, οι οποίες χρησιμοποιούνται για την απόδοση των εννοιών αυτών (π.χ. στα αγγλικά: «harmful event»/«harm» [βλάβη], αφενός, και «damage» [ζημία], αφετέρου), αλλά δεν υπάρχουν ή δεν χρησιμοποιούνται πάντα σε άλλες γλώσσες. Αυτό προκύπτει από τη σύγκριση του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001 και των διαφόρων γλωσσικών αποδόσεων της αποφάσεως της 30ής Νοεμβρίου 1976, Bier (21/76, EU:C:1976:166, σκέψη 19) – για παράδειγμα στα γαλλικά («dommage» και «fait dommageable»), στα ολλανδικά («schade» και «schadebrengende feit») ή στα ιταλικά («danno» και «evento dannoso»). Στα γερμανικά, χρησιμοποιείται μεν η ίδια γλωσσική ρίζα, αλλά η διαφορά καθίσταται κατά τι ευκρινέστερη («Schadenerfolg» και «schädigendes Ereignis»).

8 Η «ζημία» αναφέρεται στις αρνητικές επιπτώσεις για το θιγόμενο πρόσωπο. Η «αποκατάσταση της ζημίας» είναι το καταβαλλόμενο χρηματικό ποσό, το οποίο αποτελεί τη χρηματική έκφραση της «ζημίας» (αποζημίωση), αλλά μπορεί επίσης να καλύπτει αποζημίωση τιμωρητικού χαρακτήρα ή συμβολική αποζημίωση.

9 Βάσει του δικαίου της Ένωσης, το εθνικό δίκαιο πρέπει να κατοχυρώνει το δικαίωμα ασκήσεως αγωγών αποζημίωσης λόγω παραβιάσεων του δικαίου του ανταγωνισμού της Ένωσης (βλ. απόφαση της 20ής Σεπτεμβρίου 2001, Courage και Crehan (C-453/99, EU:C:2001:465, σκέψη 26). Η νομολογία και η νομοθεσία της Ένωσης θέτουν βασικές προϋποθέσεις για τη στοιχειοθέτηση ευθύνης και απαιτούν από το εθνικό δίκαιο να σέβεται τις αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας. Βλ. απόφαση της 13ης Ιουλίου 2006, Manfredi κ.λπ. (C-295/04 έως C-298/04, EU:C:2006:461, σκέψη 92), και οδηγία 2014/104/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Νοεμβρίου 2014, σχετικά με ορισμένους κανόνες που διέπουν τις αγωγές αποζημίωσης βάσει του εθνικού δικαίου για παραβιάσεις των διατάξεων της νομοθεσίας περί ανταγωνισμού των κρατών μελών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ 2014, L 349, σ. 1).

10 Βλ. για παράδειγμα, απόφαση της 22ας Ιανουαρίου 2015, Hejduk (C-441/13, EU:C:2015:28, σκέψη 29 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

Δικαστήριο επισήμανε ότι «ο τόπος του ζημιογόνου γεγονότος και ο τόπος όπου επήλθε η ζημία μπορούν να αποτελέσουν, αναλόγως της περιπτώσεως, σημαντικό σημείο αναφοράς για τον καθορισμό της δικαιοδοσίας. Συγκεκριμένα η περίπτωση ευθύνης εξ αδικοπραξίας ή οιονεί αδικοπραξίας δεν αντιμετωπίζεται παρά μόνο αν αποδεικνύεται αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της ζημίας και του γεγονότος που την προκάλεσε»¹¹.

35. Με άλλα λόγια, ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» δεν αναφέρεται στη γενική ζημία, αλλά στη ζημία που προκαλείται σε συγκεκριμένους ενάγοντες. Για τη στοιχειοθέτηση της αγωγής αποζημιώσεως πρέπει να αποδειχθεί η ύπαρξη αιτιώδους συνδέσμου ειδικά όσον αφορά τη ζημία που υπέστη ο συγκεκριμένος ενάγων και σε σχέση με την οποία ζητείται η αποζημίωση. Στις προτάσεις του επί της εν λόγω υποθέσεως, ο γενικός εισαγγελέας F. Carotorti είναι πράγματι πιο σαφής, αναφερόμενος «στον τόπο όπου επήλθε η ζημία της οποίας ζητείται η αποκατάσταση»¹².

36. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται επίσης από τη συλλογιστική στην απόφαση Bier και σε μεταγενέστερες αποφάσεις ότι ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» θα πρέπει να έχει στενή σχέση με *τη διαφορά* (και όχι μια γενική σχέση με την αδικοπραξία)¹³.

37. Επιπλέον, η επέλευση ειδικής ζημίας αποτελεί σημαντικό στοιχείο του «ζημιογόνου γεγονότος» και παρέχει τη βάση για τη θεμελίωση διεθνούς δικαιοδοσίας κατά το άρθρο 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001, μόνο αν αυτή είναι η «αρχική ζημία», σε αντιδιαστολή με τις επακόλουθες αρνητικές συνέπειες. Η προσέγγιση αυτή συνάδει με την έννοια του «ζημιογόνου γεγονότος», καθόσον συνιστά συγκεκριμένη επέλευση ζημίας η οποία μπορεί να διαχωριστεί από τις έμμεσες συνέπειες¹⁴.

38. Η άποψη αυτή επιρρωννύεται από την απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση Marinari¹⁵. Στην εν λόγω υπόθεση, ορισμένα αξιόγραφα εις διαταγήν κατατέθηκαν σε τράπεζα του Ηνωμένου Βασιλείου, κατασχέθηκαν από την τράπεζα και παραδόθηκαν στην αστυνομία. Ο A. Marinari συνελήφθη. Εν συνεχεία, ενήγαγε την τράπεζα του Ηνωμένου Βασιλείου ενώπιον των ιταλικών δικαστηρίων επί τη βάσει ότι υπέστη περιουσιακή ζημία στην Ιταλία ως αποτέλεσμα της κατασχέσεως.

39. Απαντώντας στα ερωτήματα του εθνικού δικαστηρίου ως προς την ερμηνεία του άρθρου 5, σημείο 3, της Συμβάσεως των Βρυξελλών¹⁶, διατάξεως πρόδρομης εκείνης του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε καταρχάς ότι η έννοια «τόπος όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός [...]» δεν μπορεί εντούτοις να ερμηνευθεί τόσο ευρέως, ώστε να καλύπτει κάθε τόπο στον οποίο θα μπορούσαν να γίνουν αισθητές οι επιζήμιες συνέπειες ενός γεγονότος που έχει ήδη προκαλέσει ζημία, η οποία έχει πράγματι επέλθει σε άλλον τόπο»¹⁷.

11 Απόφαση της 30ής Νοεμβρίου 1976, Bier (21/76, EU:C:1976:166, σκέψεις 15 και 16). Η υπογράμμιση δική μου.

12 Προτάσεις του γενικού εισαγγελέα F. Carotorti στην υπόθεση Bier (21/76, EU:C:1976:147, σημείο 10).

13 Απόφαση της 30ής Νοεμβρίου 1976 (21/76, EU:C:1976:166, σκέψεις 11, 17 και 18).

14 Αυτός είναι ένας ακόμη παράγοντας για τη διάκριση της «ζημίας» ως πτυχής του «ζημιογόνου γεγονότος» από τη «ζημία» ως στοιχείου της ουσιαστικής εκτίμησής. Η προαναφερόμενη ζημία είναι μια ευρύτερη έννοια που δεν περιλαμβάνει μόνο αρχική ζημία, αλλά ενδεχομένως και επακόλουθες επιβλαβείς συνέπειες. Βλ., για παράδειγμα, το άρθρο 12, παράγραφος 1, της οδηγίας 2014/104. Η εν λόγω διάταξη προβλέπει τη δυνατότητα αποζημιώσεως για ζημία που προκλήθηκε σε έμμεσους καταναλωτές λόγω παραβάσεων του ενωσιακού και εθνικού δικαίου περί ανταγωνισμού. «[...] τα κράτη μέλη εξασφαλίζουν ότι [...] η αποζημίωση μπορεί να απαιτηθεί από οιοσδήποτε υπέστησαν ζημία, ανεξαρτήτως από το αν είναι άμεσοι ή έμμεσοι αγοραστές από τον παραβάτη [...]».

15 Απόφαση της 19ης Σεπτεμβρίου 1995 (C-364/93, EU:C:1995:289).

16 Σύμβαση της 27ης Σεπτεμβρίου 1968, για τη διεθνή δικαιοδοσία και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις (ΕΕ 1982, L 388, σ. 7).

17 Απόφαση της 19ης Σεπτεμβρίου 1995, Marinari (C-364/93, EU:C:1995:289, σκέψη 14).

40. Το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η «αρχικώς επελθούσα ζημία» (κατάσχεση αξιογράφων και σύλληψη) που υπέστη στο Ηνωμένο Βασίλειο, καθώς και οποιαδήποτε συνακόλουθη (περιουσιακή) ζημία που υπέστη στην Ιταλία, δεν αρκούσαν για να αναγνωριστεί διεθνής δικαιοδοσία των ιταλικών δικαστηρίων: «ο τόπος όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός [...] δεν καλύπτει τον τόπο στον οποίο ο ζημιωθείς ισχυρίζεται ότι υπέστη περιουσιακή ζημία που αποτελεί τη συνέπεια της αρχικώς επελθούσας ζημίας που υπέστη εντός άλλου συμβαλλομένου κράτους [μέλους]»¹⁸.

41. Οι ανωτέρω εκτιμήσεις προκύπτουν επίσης σαφώς από την απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση Dumez. Στην εν λόγω υπόθεση το Δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι ο τόπος όπου επήλθε η ζημία είναι «ο τόπος όπου το ζημιογόνο γεγονός, ο υπαίτιος του οποίου υπέχει ευθύνη εξ αδικοπραξίας ή εξ οιοινεί αδικοπραξίας, παρήγαγε απευθείας τα ζημιογόνα αποτελέσματά του σε βάρος του αμέσως ζημιωθέντος»¹⁹.

42. Αναφέρθηκα εκτενώς στην έννοια της «ζημίας» ως μία από τις πτυχές του «ζημιογόνου γεγονότος», δεδομένου ότι αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο του δεύτερου ερωτήματος του αιτούντος δικαστηρίου.

43. Η υπό κρίση υπόθεση αφορά προβαλλόμενες παραβάσεις του δικαίου του ανταγωνισμού. Όπως και στο παράδειγμα της προαναφερόμενης περιβαλλοντικής ζημίας, το δίκαιο του ανταγωνισμού έχει μια δημόσια και μια ιδιωτική διάσταση. Ιδιωτικοί φορείς ασκούν αγωγές αποζημιώσεως βάσει του δικαίου του ανταγωνισμού προς αποκατάσταση της ζημίας που υπέστησαν στα ιδιωτικά τους συμφέροντα. Ωστόσο, ο πρωταρχικός σκοπός του δικαίου του ανταγωνισμού είναι, αναμφίβολα, να αποτρέψει τις στρεβλώσεις του ανταγωνισμού και τη συνακόλουθη ζημία στη γενική οικονομική ευημερία.

44. Επιπλέον, στην περίπτωση των αδικοπραξιών οικονομικής φύσεως, όπου η ζημία στους επιμέρους παράγοντες της αγοράς είναι κυρίως περιουσιακή, υφίσταται, κατά την άποψή μου, ακόμη μεγαλύτερος κίνδυνος συγχύσεως μεταξύ του δικαιοδοτικού χαρακτήρα της έννοιας της «ζημίας» (ως πτυχής του «ζημιογόνου γεγονότος») και του ουσιαστικού χαρακτήρα της έννοιας της «ζημίας» (υπό την έννοια των αρνητικών συνεπειών που σχετίζονται με τη θεμελίωση της ευθύνης και τον υπολογισμό του ποσού της αποζημιώσεως). Για τον λόγο αυτόν, φρονώ ότι είναι ιδιαίτερα σημαντικές οι ανωτέρω διευκρινίσεις όσον αφορά τη βάση των παρατιθέμενων διακρίσεων. Υποθέτω ότι είναι πράγματι, εν μέρει τουλάχιστον, επιθυμητή η αποφυγή της εν λόγω συγχύσεως που δημιουργείται στο δεύτερο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου.

45. Θα εξετάσω τα ζητήματα αυτά περαιτέρω στην ενότητα που ακολουθεί.

2. Στρεβλώσεις του ανταγωνισμού και «τόπος όπου επήλθε η ζημία»

46. Η συνύπαρξη της δημόσιας και της ιδιωτικής διάστασης στο δίκαιο του ανταγωνισμού της Ένωσης οδηγεί σε ασάφεια ως προς το τι θα μπορούσε να συνιστά «τόπος όπου επήλθε η ζημία» για τους σκοπούς της εφαρμογής του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001, στο πλαίσιο των αγωγών αποζημιώσεως που ασκούνται βάσει των διατάξεων του δικαίου του ανταγωνισμού. Θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ο τόπος της «γενικής» ζημίας που υπέστη η αγορά (στρέβλωση του ανταγωνισμού) ή ως ο τόπος της «ειδικής» ζημίας που υπέστησαν μεμονωμένες επιχειρήσεις²⁰. Συναφώς, τίθεται επίσης το ζήτημα του προσδιορισμού του είδους της «ειδικής» ζημίας.

18 Απόφαση της 19ης Σεπτεμβρίου 1995, Marinari (C-364/93, EU:C:1995:289, σκέψη 21 και διατακτικό).

19 Απόφαση της 11ης Ιανουαρίου 1990, Dumez France και Tracoba (C-220/88, EU:C:1990:8, σκέψη 20).

20 Συναφώς, βλ., για παράδειγμα, Idot, L., «La dimension internationale des actions en réparation. Choisir sa loi et son juge: Quelles possibilités?», *Concurrences* No°3-2014, σημείο 30, όπου προκρίνεται ο τόπος της ειδικής ζημίας, Vilá Costa, B., «How to apply Articles 5(1) and 5(3) Brussels I Regulation to Private Enforcement of Competition Law: a Coherent Approach», στο *International Antitrust Litigation: Conflict of Laws and Coordination*, Basedow, J., κ.λπ., επιμ., Hart Publishing, Oxford και Portland, Oregon, 2012, όπου προτείνεται τόσο η γενική ζημία (αναφερόμενη από τον συγγραφέα ως «γενική βλάβη») όσο και η ειδική ζημία.

47. Σε περιπτώσεις στις οποίες, όπως εν προκειμένω, η αντίθετη προς τον ανταγωνισμό συμπεριφορά έχει ως συνέπεια τον αποκλεισμό επιχειρήσεων από την αγορά, με την παρεμπόδιση ή τη δυσχέραση της ασκήσεως των δραστηριοτήτων τους²¹, θα πρότεινα να γίνεται δεκτό ότι ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» είναι ο κείμενος εντός της θιγόμενης από την παράβαση αγοράς²² όπου ο ζημιωθείς προβάλλει απώλεια πωλήσεων.

48. Το συμπέρασμα αυτό συνάδει με την προεκτιθέμενη γενική ανάλυση (ενότητα 1) και επιβεβαιώνεται από τρεις ακόμη σκέψεις. Απαιτείται (α) συνοχή μεταξύ της εκτάσεως της προστασίας που παρέχουν οι κανόνες του ανταγωνισμού γενικά και των κανόνων που διέπουν το εφαρμοστέο δίκαιο· (β) ιδιαίτερα στενός σύνδεσμος με τη διαφορά· και (γ) να αφορά η «αρχική ζημία», υπό την έννοια της ειδικής ζημίας που υφίσταται ο ζημιωθείς, την απώλεια των πωλήσεων και όχι τη συνακόλουθη περιουσιακή ζημία.

α) Έκταση της προσφερόμενης προστασίας και συμφωνία με το εφαρμοστέο δίκαιο

49. Φρονώ ότι, ως γενική παραδοχή, σε περιπτώσεις παράβασης των κανόνων περί ανόθευτου ανταγωνισμού, ο «τόπος όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός», υπό την έννοια του «τόπου όπου επήλθε η ζημία», πρέπει να βρίσκεται εντός των αγορών που θίγονται από τις παραβάσεις αυτές. Υπό την έννοια αυτή, και σύμφωνα με τις προηγηθείσες γενικές παρατηρήσεις²³, η «ειδική ζημία» αποτελεί επίσης, από γεωγραφική άποψη, λογικό υποσύνολο της «γενικής ζημίας».

50. Από τη νομολογία του Δικαστηρίου επιβεβαιώνεται ότι, κατά τον προσδιορισμό του «τόπου όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός», για την εφαρμογή του άρθρου 5, σημείο 3, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η έκταση της προστασίας που προσφέρεται βάσει της ουσιαστικής διατάξεως του σχετικού νόμου. Έτσι, στην υπόθεση Concurrance, το Δικαστήριο έκρινε ότι «ο τόπος επελεύσεως της ζημίας μπορεί να διαφοροποιείται αναλόγως της φύσεως του δικαιώματος του οποίου προβάλλεται προσβολή», αλλά και ότι «ο κίνδυνος επελεύσεως ζημίας εντός συγκεκριμένου κράτους μέλους προϋποθέτει ότι το δικαίωμα του οποίου προβάλλεται προσβολή προστατεύεται στο εν λόγω κράτος μέλος»²⁴.

51. Οι βασικές διατάξεις της νομοθεσίας περί ανταγωνισμού της Ένωσης, τα άρθρα 101 και 102 ΣΛΕΕ, έχουν ως κύριο στόχο την προστασία του ανόθευτου ανταγωνισμού. Για αυτό και μόνο τον λόγο, θεωρώ αδύνατο να υποστηριχθεί ότι μπορεί, υπό το πρίσμα του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001 και της έννοιας του «τόπου όπου επήλθε η ζημία», να αναγνωρισθεί διεθνής δικαιοδοσία σε δικαστήρια που έχουν την έδρα τους εκτός των θιγόμενων από την παράβαση αγορών.

52. Επιπλέον, ο προαναφερόμενος περιορισμός του «τόπου όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός» σε υποθέσεις που άπτονται της νομοθεσίας ανταγωνισμού συνάδει προς τους σχετικούς κανόνες της Ένωσης για το εφαρμοστέο δίκαιο²⁵. Έτσι, το άρθρο 6, σημείο 3, στοιχείο α', του κανονισμού Ρώμη II, ορίζει ότι σε περίπτωση αγωγών αποζημιώσεως βάσει του δικαίου του ανταγωνισμού, εφαρμοστέο είναι το δίκαιο της «χώρας της οποίας η αγορά θίγεται ή είναι πιθανό να θιγεί».

21 Στο μέτρο που περιλαμβάνει επιθετικές στρατηγικές και συμπράξεις για αποκλεισμό μέσω της χρήσεως επιθετικής πολιτικής.

22 Επισημαίνεται ότι η εν λόγω αγορά μπορεί να περιλαμβάνει πολλά κράτη μέλη.

23 Βλ. σημείο 33 των παρουσών προτάσεων.

24 Απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2016 (C-618/15, EU:C:2016:976, σκέψη 30). Η υπογράμμιση δική μου.

25 Η ανάγκη διασφάλισης συνοχής μεταξύ των κανόνων για το εφαρμοστέο δίκαιο βάσει του κανονισμού 864/2007 και των κανόνων για τη διεθνή δικαιοδοσία βάσει του κανονισμού 44/2001 ορίζεται ρητά στην αιτιολογική σκέψη 7 του προαναφερόμενου κανονισμού [βλ., κανονισμό (ΕΚ) 864/2007 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Ιουλίου 2007, για το εφαρμοστέο δίκαιο στις εξωσυμβατικές εννοχές («Ρώμη II») (ΕΕ 2007, L 199, σ. 40)].

53. Τέλος, ο καθορισμός του τύπου όπου επήλθε η ζημία (ειδική ζημία) εντός των αγορών που θίγονται από τις εν λόγω παραβάσεις (γενική ζημία) αυξάνει τις δυνατότητες πρόβλεψης. Μια επιχείρηση που επιδιέχεται σε συμπεριφορά αντίθετη προς τους κανόνες ανταγωνισμού πρέπει να αναμένει ότι μπορεί να εναχθεί σε τύπους όπου οι δράσεις της έχουν επιπτώσεις στην αγορά. Πάντως, δεν θα πρέπει, καταρχήν, να αναμένει ότι μπορεί να εναχθεί εκτός των εν λόγω αγορών.

β) Οποιαδήποτε θιγόμενη αγορά;

54. Τούτο γεννά το ερώτημα αν ο ενάγων σε αγωγή αποζημιώσεως λόγω παραβάσεων του δικαίου του ανταγωνισμού μπορεί να ασκήσει αγωγή σε *οποιονδήποτε* τύπο του οποίου η αγορά θίγεται από την παράβαση²⁶. Φρονώ ότι κάτι τέτοιο θα ήταν προβληματικό σε αρκετά επίπεδα.

55. Πρώτον, μια τέτοια ερμηνεία του «τύπου όπου συνέβη το ζημιόγνο γεγονός» ενδέχεται, σε υποθέσεις που αφορούν το δίκαιο του ανταγωνισμού, να επιτρέπει σχεδόν απεριόριστες επιλογές ως προς τον τύπο ασκήσεως μιας αγωγής, όταν υπάρχουν παραβάσεις με ευρύ γεωγραφικό αντίκτυπο. Τούτο όμως δύσκολα συμβιβάζεται με το γεγονός ότι το άρθρο 5, σημείο 3, συνιστά ειδικό κανόνα και εξαίρεση και πρέπει, ως εκ τούτου, να ερμηνεύεται περιοριστικά²⁷.

56. Δεύτερον, η αναγνώριση διεθνούς δικαιοδοσίας στα δικαστήρια του «τύπου όπου επήλθε η ζημία» στηρίζεται στη λογική της υπάρξεως ενός «ιδιαιτέρως στενού συνδέσμου μεταξύ της διαφοράς και των δικαστηρίων [του τύπου αυτού]»²⁸. «Η διαφορά», δηλαδή η συγκεκριμένη αγωγή αποζημιώσεως, δεν αφορά γενικώς τη ζημία στις αγορές. Αφορά ειδικότερα την προβαλλόμενη ζημία που υπέστη ο συγκεκριμένος ενάγων στη συγκεκριμένη υπόθεση.

57. Τρίτον, μια ερμηνεία που επιτρέπει σε ενάγοντα να ασκήσει αγωγή σε *οποιαδήποτε* θιγόμενη αγορά αντίκειται, κατά τη γνώμη μου, στη νομολογία του Δικαστηρίου, κατά την οποία ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» είναι ο τόπος της αρχικής ζημίας των συγκεκριμένων ζημιωθέντων. Συναφώς, παραπέμπω στην προηγηθείσα ανάλυση της υποθέσεως Bier²⁹. Περαιτέρω στοιχεία μπορούν επίσης να αντληθούν από την πρόσφατη νομολογία.

58. Η υπόθεση *Concurrence*³⁰ αφορούσε σύμβαση επιλεκτικής διανομής η οποία απαγόρευε τις πωλήσεις μέσω του Διαδικτύου. Η ενάγουσα, ένας διανομέας στο δίκτυο επιλεκτικής διανομής, υποστήριξε, κατ' ουσίαν, ότι η απαγόρευση δεν εφαρμόζοταν ομοιόμορφα σε ολόκληρο το δίκτυο των διανομέων. Ως εκ τούτου, είχε χάσει ευκαιρίες πωλήσεων συνεπεία των λιανικών πωλήσεων μέσω του Διαδικτύου που πραγματοποιούσε η Amazon. Το Δικαστήριο έκρινε ότι «ο τόπος επελεύσεως της ζημίας ευρίσκεται εντός του κράτους μέλους του οποίου το δίκαιο προστατεύει την εν λόγω απαγόρευση πωλήσεως διά της οικείας αγωγής και εντός του οποίου ο ενάγων υπέστη μείωση των πωλήσεών του, όπως διατείνεται»³¹.

26 Η υπό κρίση υπόθεση αφορά αποκλειστικά το ζήτημα της διεθνούς δικαιοδοσίας και το συναφές ερώτημα του σε ποια δικαστήρια μπορούν να ασκηθούν αγωγές αποζημιώσεως σε σχέση με διαφορετικές προβαλλόμενες παραβάσεις των κανόνων του ανταγωνισμού. Είμαι διατεθειμένος να αναγνωρίσω ότι το σχετικό και αμέσως επακόλουθο ζήτημα αφορά το ποια ακριβώς ζημία μπορεί να αξιωθεί σε κάθε δικαιοδοσία, ιδίως ενόψει της προσφάτως επιβεβαιωθείσας *προσεγγίσεως-μωσαϊκό* την οποία υιοθέτησε το Δικαστήριο στην απόφαση της 17ης Οκτωβρίου 2017, *Bolagsupplysningen* και *Pilsjan* (C-194/16, EU:C:2017:766, σκέψη 47). Το ζήτημα αυτό, ωστόσο, βαίνει πέραν του πεδίου της υπό κρίση υποθέσεως και των παρούσων προτάσεων.

27 Απόφασεις της 5ης Ιουνίου 2014, *Coty Germany* (C-360/12, EU:C:2014:1318, σκέψεις 43 έως 45), και της 16ης Ιουνίου 2016, *Universal Music International Holding* (C-12/15, EU:C:2016:449, σκέψη 25).

28 Απόφαση της 21ης Μαΐου 2015, *CDC Hydrogen Peroxide* (C-352/13, EU:C:2015:335, σκέψη 39). Η υπογράμμιση δική μου.

29 Σημεία 34 και 35 των παρούσων προτάσεων.

30 Απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2016 (C-618/15, EU:C:2016:976).

31 Απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2016, *Concurrence* (C-618/15, EU:C:2016:976, σκέψη 35 και διατακτικό). Η υπογράμμιση δική μου.

59. Επομένως, το Δικαστήριο δεν εξέτασε αν ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» καλύπτει και οποιονδήποτε άλλο τόπο όπου ο ανταγωνισμός ή οι αγορές θα μπορούσαν να επηρεαστούν από την εισαγωγή διακρίσεων κατά την εφαρμογή των συμβατικών ρητρών της συμβάσεως επιλεκτικής διανομής. Αντιθέτως, προσδιόρισε αμέσως ότι τόπος επελεύσεως της ζημίας είναι ο τόπος όπου επήλθε μείωση του όγκου των πωλήσεων.

60. Ομοίως στην υπόθεση CDC, η οποία αφορούσε σύμπραξη στην αγορά του υπεροξειδίου του υδρογόνου, το Δικαστήριο έκρινε ότι ο τόπος επελεύσεως της ζημίας είναι εκείνος όπου «επιπλέον δαπάνες [...] καταβλήθηκαν εξαιτίας τεχνηέντως υψηλής τιμής»³².

61. Για τους ανωτέρω λόγους, φρονώ ότι σε περιπτώσεις όπως η προκειμένη, ως «τόπος όπου επήλθε η ζημία» πρέπει να θεωρείται ο κείμενος εντός της θιγόμενης από την παράβαση αγοράς όπου ο ζημιωθείς υποστηρίζει ότι υπέστη ζημία.

γ) Η φύση και ο τόπος της ειδικής ζημίας

62. Ο ως άνω λειτουργικός ορισμός οδηγεί στο συγκεκριμένο ζήτημα που θέτει το δεύτερο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου. Τι θεωρείται «ζημία»; Προκειμένου να προσδιοριστεί ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία», έχει η ζημία την έννοια της περιουσιακής ζημίας την οποία προβάλλει ο ζημιωθείς ή μήπως πρόκειται για κάποια άλλη μορφή ζημίας;

63. Κατά την άποψή μου, δεν πρόκειται για τον τόπο της περιουσιακής ζημίας, αλλά για τον τόπο της προβαλλόμενης απώλειας πωλήσεων.

1) Γενικός κανόνας: η περιουσιακή ζημία αποτελεί «επακόλουθο» του ζημιογόνου γεγονότος

64. Όπως προαναφέρθηκε³³, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι ο τόπος επελεύσεως της περιουσιακής ζημίας μπορεί πάντα να χρησιμοποιείται ως κριτήριο για τον καθορισμό του «τόπου του ζημιογόνου γεγονότος» στο πλαίσιο της εφαρμογής του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001. Από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει μάλλον ότι η περιουσιακή ζημία αποτελεί γενικά «επακόλουθο» του ζημιογόνου γεγονότος. Συναφώς, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε στην υπόθεση *Marinari* ότι ο τόπος της *έμμεσης* περιουσιακής ζημίας που αποτελεί τη συνέπεια της αρχικώς *επελθούσας* ζημίας (κατάσχεση περιουσίας και σύλληψη) δεν ήταν ο «τόπος του ζημιογόνου γεγονότος»³⁴. Στην προαναφερόμενη υπόθεση *Concurrence*, το Δικαστήριο επισήμανε με σαφήνεια ότι το «ζημιογόνο γεγονός» ήταν η μείωση των πωλήσεων. Η περιουσιακή ζημία αποτέλεσε *επακόλουθο* αυτής της μείωσης των πωλήσεων. Πάντως, υπό την έννοια αυτή ήταν «απλώς» απόρροια της μείωσης των πωλήσεων και δεν αναφέρθηκε στο διατακτικό της αποφάσεως³⁵.

65. Στην πιο πρόσφατη απόφαση στην υπόθεση *Universal Music*, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι η *άμεση* περιουσιακή ζημία δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ο «τόπος του ζημιογόνου γεγονότος»³⁶.

66. Στην απόφαση *Universal Music*, το Δικαστήριο έκρινε ότι «ως “τόπος όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός” δεν μπορεί να θεωρηθεί, ελλείψει άλλων σημείων συνδέσεως, ο κείμενος σε κράτος μέλος τόπος όπου συνέβη η ζημία, οσάκις η ζημία αυτή συνίσταται αποκλειστικώς σε οικονομική απώλεια επελθούσα άμεσα στον τραπεζικό λογαριασμό του ενάγοντος και απορρέουσα άμεσα από παράνομη

32 Απόφαση της 21ης Μαΐου 2015, *CDC Hydrogen Peroxide* (C-352/13, EU:C:2015:335, σκέψη 52).

33 Σημεία 37 έως 41 των παρουσών προτάσεων.

34 Απόφαση της 19ης Σεπτεμβρίου 1995 (C-364/93, EU:C:1995:289, σκέψη 21).

35 Απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2016 (C-618/15, EU:C:2016:976, σκέψεις 33 έως 35 και διατακτικό).

36 Απόφαση της 16ης Ιουνίου 2016, *Universal Music International Holding* (C-12/15, EU:C:2016:449). Πάντως, στην εν λόγω υπόθεση ο γενικός εισαγγελέας M. Szpunar δεν εξέθεσε ότι η περιουσιακή ζημία ήταν άμεση [προτάσεις στην υπόθεση *Universal Music International Holding* (C-12/15, EU:C:2016:161, σημεία 30 έως 33)].

πράξη διαπραχθείσα σε άλλο κράτος μέλος»³⁷. «Μόνο στην περίπτωση κατά την οποία υπέρ της απονομής διεθνούς δικαιοδοσίας στο δικαστήριο του τόπου επελεύσεως μιας αμιγώς οικονομικής ζημίας συνηγορούν και οι λοιπές ιδιαίτερες περιστάσεις της υποθέσεως θα μπορούσε δικαιολογημένως μια τέτοια ζημία να παράσχει στον ενάγοντα τη δυνατότητα ασκήσεως αγωγής ενώπιον του δικαστηρίου αυτού»³⁸.

67. Επομένως, αυτό που έχει σημασία είναι ο τόπος της αρχικής ζημίας που επήλθε για το προστατευόμενο συμφέρον του ενάγοντος. Στην περίπτωση που συμπεραίνεται ότι η αρχική ζημία είναι περιουσιακή και επέρχεται άμεσα στον τραπεζικό λογαριασμό του ενάγοντος, ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» θα είναι ο τόπος της εν λόγω περιουσιακής ζημίας μόνο αν υπάρχει άλλο σημείο συνδέσεως με τον εν λόγω τόπο.

2) Ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» σε υποθέσεις ανταγωνισμού

68. Σε περίπτωση αντίθετης προς τον ανταγωνισμό συμπεριφοράς, η οποία έχει ως συνέπεια (εν μέρει ή στο σύνολό της) τον αποκλεισμό επιχειρήσεων από αγορές, με την παρεμπόδιση ή τη δυσχέραση της άσκησης των δραστηριοτήτων τους, είναι σχεδόν βέβαιο ότι η εν λόγω αρχική ζημία, υπό την έννοια της ειδικής ζημίας, δεν θα είναι περιουσιακή ζημία. Αντιθέτως, είναι πολύ πιθανόν να είναι απώλεια πωλήσεων.

69. Τούτο, κατά τη γνώμη μου, επιβεβαιώνεται μάλλον σαφώς από την προαναφερόμενη υπόθεση *Concurrence*³⁹, στην οποία το Δικαστήριο, παρόλο που δεν ανέφερε ότι η περιουσιακή ζημία αποτέλεσε επακόλουθο της μείωσης των πωλήσεων, ρητά δικαιολόγησε την απονομή διεθνούς δικαιοδοσίας βάσει της απώλειας των πωλήσεων. Μολονότι η παραβίαση του δικαίου του ανταγωνισμού της Ένωσης δεν προβάλλεται ρητά ως νομική βάση στην αγωγή της *Concurrence*, δεν θεωρώ ότι υπάρχει λόγος να μην εφαρμοστεί η λογική της αποφάσεως αυτής εν προκειμένω.

70. Ως γενική παραδοχή, φαίνεται θεμιτό να ληφθεί ως σημείο εκκινήσεως η υπόθεση ότι η περιουσιακή ζημία θα αποτελεί συχνά το «επακόλουθο» της απώλειας των πωλήσεων⁴⁰. Τούτο όμως δεν συνεπάγεται ότι και τα δύο αυτά γεγονότα θα επέλθουν στον ίδιο τόπο. Ενδέχεται να υπάρξει πολύ σημαντική αλληλοεπικάλυψη, αλλά όχι υποχρεωτικά.

71. Επομένως, ο ζημιωθείς λόγω αδικοπραξίας η οποία απορρέει από παράβαση του δικαίου του ανταγωνισμού μπορεί να υποστεί το μεγαλύτερο μέρος (ή το σύνολο) των υλικών ζημιών από την παράβαση του δικαίου του ανταγωνισμού στο κράτος της έδρας του (επέλευση περιουσιακής ζημίας). Ωστόσο, οι εν λόγω απώλειες ενδέχεται να συνδέονται επίσης με την απώλεια πωλήσεων σε διαφορετικούς τόπους.

72. Πέραν των ανωτέρω, θα ήθελα να υπενθυμίσω ότι η εν λόγω διάταξη της ειδικής βάσεως διεθνούς δικαιοδοσίας που προβλέπεται στο άρθρο 5, σημείο 3, πρέπει να βασίζεται, όπως ορίζουν οι αιτιολογικές σκέψεις 11 και 12, στην ύπαρξη στενού συνδέσμου μεταξύ της διαφοράς και των δικαστηρίων του τόπου όπου επήλθε ή μπορεί να επέλθει η ζημία, πράγμα που δικαιολογεί την απονομή διεθνούς δικαιοδοσίας στα εν λόγω δικαστήρια για λόγους ορθής απονομής της δικαιοσύνης. Αυτά τα δικαστήρια είναι συνήθως τα πλέον κατάλληλα να αποφανθούν επί της υποθέσεως, λόγω επίσης της ευχέρειας συλλογής των αποδείξεων. Κατά την άποψή μου, αν ο ενάγων προβάλλει απώλεια πωλήσεων (σε αγορά ή αγορές που θίγονται από στρεβλώσεις του ανταγωνισμού) και

37 Απόφαση της 16ης Ιουνίου 2016, *Universal Music International Holding* (C-12/15, EU:C:2016:449, σκέψη 40).

38 Απόφαση της 16ης Ιουνίου 2016, *Universal Music International Holding* (C-12/15, EU:C:2016:449, σκέψη 39). Η υπογράμμιση δική μου.

39 Απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2016 (C-618/15, EU:C:2016:976).

40 Καταρχήν, θα επακολουθήσει απώλεια εισοδήματος. Το αν όμως θα υπάρξουν διαφυγόντα κέρδη θα εξαρτάται βέβαια από το κόστος.

συνακόλουθη απώλεια εισοδήματος (την οποία υπέστη κυρίως στο κέντρο των οικονομικών δραστηριοτήτων του που κείται εκτός της θυγόμενης αγοράς), για την εκδίκαση της υποθέσεως, κατά κανόνα, φαίνεται να είναι καταλληλότερο ή τουλάχιστον να είναι εξίσου κατάλληλο το δικαστήριο της θυγόμενης αγοράς⁴¹.

73. Τούτων λεχθέντων, θα πρέπει να αναγνωριστεί ότι ο συλλογισμός αυτός δεν συνάδει με μια πτυχή της αποφάσεως στην προαναφερόμενη υπόθεση CDC⁴². Η εν λόγω υπόθεση αφορούσε σύμπραξη στην αγορά του υπεροξειδίου του υδρογόνου. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η ζημία περιλάμβανε «επιπλέον δαπάνες οι οποίες καταβλήθηκαν εξαιτίας τεχνηέντως υψηλής τιμής». Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο χαρακτήρισε ως «τόπο επελεύσεως της ζημίας» τον τόπο όπου ο ζημιωθής υπέστη τις μεγαλύτερες περιουσιακές απώλειες, δηλαδή τον τόπο της έδρας του ζημιωθέντος⁴³.

74. Η Επιτροπή, με τα υπομνήματά της στο πλαίσιο της υπό κρίση υποθέσεως, παρόλο που δεν υποστήριξε ότι η απόφαση στην υπόθεση CDC ήταν εσφαλμένη, εξέφρασε σοβαρές αμφιβολίες για το ότι η εν λόγω απόφαση θα μπορούσε στην πράξη να οδηγήσει σε διευρυμένη αναγνώριση της δικαιοδοτικής βάσεως της κατοικίας του ενάγοντα (*forum actoris*). Τούτο θα είχε ως συνέπεια την αντιστροφή του γενικού κανόνα του άρθρου 2, σημείο 1, του κανονισμού 44/2001, ο οποίος απονέμει διεθνή δικαιοδοσία στα δικαστήρια του τόπου κατοικίας του εναγόμενου.

75. Πάντως, διατηρώ και εγώ σοβαρές επιφυλάξεις ως προς αυτή την ειδικότερη πτυχή της αποφάσεως στην υπόθεση CDC. Στην παρούσα ενότητα των προτάσεων προσπάθησα να εξηγήσω γιατί η αναζήτηση μιας επί της αρχής απάντησης στο ερώτημα της διεθνούς δικαιοδοσίας όσον αφορά αγωγές αποζημιώσεως λόγω παραβάσεως του δικαίου του ανταγωνισμού απαιτεί μια κατά τι διαφορετική προσέγγιση. Λαμβάνοντας υπόψη την εμβέλεια της αποφάσεως στην υπόθεση CDC, το Δικαστήριο μπορεί να κληθεί σε μεταγενέστερο στάδιο να επανεξετάσει το ζήτημα⁴⁴.

76. Ωστόσο και εν πάση περιπτώσει, η υπό κρίση υπόθεση διαφοροποιείται, τουλάχιστον εν μέρει. Η υπόθεση CDC αφορούσε μια σύμπραξη όσον αφορά τις τιμές, δηλαδή μια συμφωνία που αποσκοπούσε να εξασφαλίσει τη μεταφορά του πλούτου από τους καταναλωτές προς τα μέλη της συμπράξεως μέσω της επιβολής υψηλότερων τιμών. Κατά συνέπεια, η σύμπραξη θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι σχεδιάστηκε ακριβώς για να προκαλέσει άμεση περιουσιακή ζημία. Επομένως, ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο προκλήθηκε η ζημία στην υπόθεση CDC παρέχει μια πιθανή βάση για τη διαφοροποίησή της από την υπό κρίση υπόθεση. Εν προκειμένω, δεν πρόκειται για σύμπραξη όσον αφορά τις τιμές. Ο περιορισμός του ανταγωνισμού έχει χαρακτήρα αποκλεισμού (απώλεια πωλήσεων και περιθωριοποίηση στην αγορά) και όχι χαρακτήρα εκμετάλλευσης (χρέωση των διογκωμένων τιμών της συμπράξεως στους καταναλωτές).

41 Επibάλλεται η σχετικοποίηση αυτής της εκτιμήσεως. Σε περίπτωση που μια αγωγή αποζημιώσεως βάσει του δικαίου του ανταγωνισμού δεν έχει «παρακολουθηματικό» χαρακτήρα, δηλαδή όταν δεν υπάρχει προηγούμενη απόφαση περί διαπιστώσεως της παραβάσεως, τα εμπόδια σε θέματα αποδείξεως της παραβάσεως μπορεί να είναι εξαιρετικά σημαντικά σε σχέση με την απόδειξη και τον ποσοτικό προσδιορισμό της ζημίας.

42 Απόφαση της 21ης Μαΐου 2015, CDC Hydrogen Peroxide (C-352/13, EU:C:2015:335).

43 Απόφαση της 21ης Μαΐου 2015, CDC Hydrogen Peroxide (C-352/13, EU:C:2015:335, σκέψεις 52 και 56).

44 Αν αυτό δεν έχει ήδη συμβεί. Επίσης, η απόφαση στην υπόθεση CDC δύσκολα συμβιβάζεται με τη (μεταγενέστερη) απόφαση στην υπόθεση Universal Music. Φαίνεται ότι η ζημία στην υπόθεση CDC ενδεχομένως να συνίστατο «αποκλειστικώς σε οικονομική απώλεια επελθούσα άμεσα στον τραπεζικό λογαριασμό του ενάγοντος και απορρέουσα άμεσα από παράνομη πράξη διαπραχθείσα σε άλλο κράτος μέλος». Το Δικαστήριο όμως δεν αναγνώρισε κάποιο ιδιαίτερο συνδετικό στοιχείο, όπως ανέφερε και απαίτησε με τη μεταγενέστερη απόφασή του στην υπόθεση Universal Music –βλ. απόφαση της 16ης Ιουνίου 2016, Universal Music International Holding (C-12/15, EU:C:2016:449, σκέψη 40). Κατά τη γνώμη μου, το συνδετικό στοιχείο σε αυτές τις περιπτώσεις θα μπορούσε να είναι ο τόπος αγοράς των επίμαχων αγαθών (ή υπηρεσιών) της συμπράξεως.

3. Εφαρμογή στην υπό κρίση υπόθεση

77. Εν προκειμένω, η flyLAL προβάλλει ότι η Air Baltic και ο αερολιμένας της Ρίγας συνωμότησαν με σκοπό τη στρέβλωση των αγορών όσον αφορά τις πτήσεις από και προς το Βίλνιους μέσω μιας επιθετικής πολιτικής τιμών, η οποία προκάλεσε στη flyLAL σημαντικές απώλειες πωλήσεων. Αυτή η απώλεια των πωλήσεων είχε ως επακόλουθο την απώλεια εισοδήματος και κερδών και, τελικά, οδήγησε στην πτώχευση της flyLAL.

78. Από τα παρατεθέντα στην προηγούμενη ενότητα συνάγεται ότι ως «τόπος όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός» υπό την έννοια «του τόπου όπου επήλθε η ζημία» μπορεί, γενικά, να θεωρηθεί ότι είναι η θιγόμενη από τις εν λόγω προβαλλόμενες παραβάσεις αγορά.

79. Για τη θεμελίωση διεθνούς δικαιοδοσίας όσον αφορά *ειδικότερα* τη flyLAL, ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» είναι ο κείμενος εντός της αγοράς ή των αγορών που θίγονται από τις προβαλλόμενες παραβάσεις, όπου η flyLAL υπέστη την αρχική ζημία (ειδική ζημία) υπό τη μορφή απώλειας πωλήσεων. Δεν είναι ο τόπος της περιουσιακής ζημίας που υπέστη η flyLAL η οποία αποτέλεσε το επακόλουθο της εν λόγω απώλειας των πωλήσεων.

80. Με βάση τα πραγματικά περιστατικά που τέθηκαν υπόψη του Δικαστηρίου, αλλά ασφαλώς υπό την επιφύλαξη της εκ μέρους του αιτούντος δικαστηρίου εκτιμήσεως των πραγματικών περιστατικών, η εν λόγω απώλεια των πωλήσεων φαίνεται να επικεντρώνεται στο Βίλνιους, το οποίο συνιστά το κοινό σημείο αναχώρησης/προορισμού του συνόλου των εννέα δρομολογίων που εκτελούσε η flyLAL και το οποίο, εξ όσων αντιλαμβάνομαι, είχε στοχοποιηθεί από τη συγκριτική διαφημιστική εκστρατεία της Air Baltic και την προβαλλόμενη επιθετική πολιτική τιμών.

81. Συνεπώς, για τους σκοπούς της εφαρμογής του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού στην υπό κρίση υπόθεση, η Λιθουανία θα μπορούσε να είναι ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία». Αυτό δεν σημαίνει ότι είναι ο *μοναδικός* τόπος αλλά, όσον αφορά την απώλεια πωλήσεων και την επακόλουθη απώλεια εισοδήματος, φαίνεται πράγματι να είναι ο βασικός.

82. Τούτο με οδηγεί στην τελευταία επισήμανσή μου σε σχέση με το δεύτερο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου. Το ερώτημα αυτό αναφέρεται στη ζημία που προκλήθηκε «λόγω των συγκεκριμένων παράνομων πράξεων των *εφεσιβλήτων* [στον πληθυντικό, δηλαδή, της Air Baltic και του αερολιμένα της Ρίγας]». Η ανωτέρω παρατεθείσα συλλογιστική απαντά στο μέρος του προδικαστικού ερωτήματος που αφορά το *ποιο και το πού*: ποιο είναι το ζημιογόνο γεγονός (υπό την έννοια της επελευθέρωσης αρχικής ζημίας) και πού επήλθε; Ωστόσο, ουσιαστικά, δεν απαντά στο έμμεσο ερώτημα του *ποιοι*: ποιοι θα πρέπει να είναι οι εναγόμενοι;

83. Το σημείο αυτό θα εξεταστεί στο πλαίσιο της επόμενης ενότητας, στην οποία επιχειρείται να δοθεί απάντηση στο πρώτο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου, κατ' ουσίαν, δηλαδή, στο ποιο γεγονός προκάλεσε τη ζημία και πού συνέβη;

4. Συμπέρασμα επί του δευτέρου ερωτήματος

84. Κατόπιν των ανωτέρω, προτείνω η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου να είναι η εξής:

Σε περίπτωση όπως η προκειμένη, η «ζημία» που υπέστη η εκκαλούσα για τη θεμελίωση διεθνούς δικαιοδοσίας βάσει του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001 είναι η απώλεια πωλήσεων που υπέστη λόγω της καταλογιζόμενης στρεβλώσεως του ανταγωνισμού. Ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» για τη θεμελίωση διεθνούς δικαιοδοσίας βάσει της εν λόγω διατάξεως είναι ο κείμενος στην αγορά που θίγεται (ή είναι πιθανό να θιγεί) από την παράβαση όπου η ζημιωθείσα προβάλλει απώλεια πωλήσεων.

Γ. Ερώτημα 1: Ο τόπος του γεγονότος που προκάλεσε τη ζημία (και η ταυτότητα των εναγόμενων)

85. Με το πρώτο ερώτημα, εκτιμώ ότι το αιτούν δικαστήριο ερωτά, κατ' ουσίαν, πώς προσδιορίζεται ο τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος.

86. Το αιτούν δικαστήριο θέτει δύο επιλογές: τον τόπο στον οποίο συνήφθη η συμφωνία μεταξύ της Air Baltic και του αερολιμένα της Ρίγας και τον τόπο στον οποίο εκτελέστηκε η εν λόγω συμφωνία (δηλαδή, εκεί όπου προβάλλεται ότι η Air Baltic εφάρμοσε την επιθετική πολιτική τιμών)⁴⁵.

87. Βάσει των αναφερθέντων από το αιτούν δικαστήριο περιστατικών, φρονώ ότι η απάντηση είναι ότι *αμφότεροι* αυτοί τόποι θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως τόποι του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος. Ένα από τα βασικά στοιχεία που υπαγορεύει το συμπέρασμα αυτό είναι το γεγονός ότι οι πράξεις της Air Baltic κατά την εφαρμογή της συμφωνίας συνιστούν, *αυτές καθεαυτές*, παράβαση του άρθρου 102 ΣΛΕΕ⁴⁶.

88. Κατά την ανάλυση του πρώτου ερωτήματος του αιτούντος δικαστηρίου, θα εξετάσω καταρχάς τις διαφορές ως προς την έννοια της αιτιώδους συνάφειας στο πλαίσιο του καθορισμού της διεθνούς δικαιοδοσίας και υπό το πρίσμα της ουσιαστικής εκτιμήσεως (1). Στη συνέχεια, θα εξετάσω το ζήτημα του προσδιορισμού του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος όταν υπάρχει ένα πολύπλοκο πραγματικό πλαίσιο (2). Θα προχωρήσω στην ανάλυση του πώς προσδιορίζεται το γενεσιουργό της ζημίας γεγονότος ειδικότερα σε υποθέσεις που αφορούν το δίκαιο του ανταγωνισμού (3), και, τέλος, θα εφαρμόσω τις αρχές αυτές στην υπό κρίση υπόθεση (4).

1. Διαφορές ως προς την έννοια της αιτιώδους συνάφειας στο πλαίσιο της διεθνούς δικαιοδοσίας και της ουσίας

89. Η αιτιώδης συνάφεια όσον αφορά τη διεθνή δικαιοδοσία και τον καθορισμό του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος είναι διαφορετική από την έννοια της αιτιώδους συνάφειας για τους σκοπούς της εκτιμήσεως της ουσίας μιας υποθέσεως. Για το θέμα αυτό, προχωρώ στις ακόλουθες παρατηρήσεις.

90. Πρώτον, το «γενεσιουργό της ζημίας γεγονότος» είναι μια πτυχή του «ζημιογόνου γεγονότος», μιας έννοιας του δικαίου της Ένωσης, η οποία χρησιμοποιείται για τον καθορισμό της διεθνούς δικαιοδοσίας, μέσω του εντοπισμού των τόπων που έχουν στενό δεσμό με τη διαφορά. Συνεπώς, διαφέρει από την έννοια της αιτιώδους συνάφειας υπό το πρίσμα της ουσιαστικής εκτιμήσεως, η οποία χρησιμοποιείται, κατ' ουσίαν, για τον καταλογισμό ευθύνης. Ο καθορισμός της έννοιας της αιτιώδους συνάφειας για τους σκοπούς της ουσιαστικής εκτιμήσεως σε αγωγές αποζημιώσεως λόγω παραβάσεως των κανόνων περί ανταγωνισμού της Ένωσης απόκειται ως επί το πλείστον στα κράτη μέλη, τηρουμένων των αρχών της αποτελεσματικότητας και της ισοδυναμίας, όπως ερμηνεύονται από το Δικαστήριο⁴⁷.

91. Δεύτερον, το Δικαστήριο έχει ήδη απορρίψει ρητώς την προσφυγή σε αναγόμενες στο εθνικό ουσιαστικό δίκαιο έννοιες της αιτιώδους συνάφειας για τον καθορισμό της διεθνούς δικαιοδοσίας δυνάμει του άρθρου 5, παράγραφος 3. Έτσι, στην υπόθεση *Melzer*, το Δικαστήριο έκρινε ότι «λύση συνιστάμενη στην εξάρτηση του προσδιορισμού του στοιχείου σύνδεσης από κριτήρια εκτιμήσεως

⁴⁵ Το αιτούν δικαστήριο δεν αναφέρεται σε άλλες πιθανές πράξεις εφαρμογής, όπως η παραχώρηση εκπτώσεων προς την Air Baltic.

⁴⁶ Όπως προαναφέρθηκε στα σημεία 19 έως 21, εκλαμβάνω ως δεδομένο το συμπέρασμα αυτό, καθόσον εν προκειμένω εξετάζεται μόνο το ζήτημα της διεθνούς δικαιοδοσίας και όχι η ουσία της υποθέσεως.

⁴⁷ Βλέπε υποσημείωση 9 ανωτέρω. Αυτό ίσχυε κατά το χρονικό εκείνο σημείο και έκτοτε επιβεβαιώθηκε με την οδηγία 2014/104. Η εν λόγω οδηγία ορίζει ρητά ότι «όλοι οι εθνικοί κανόνες που διέπουν την άσκηση του δικαιώματος αποζημιώσεως για ζημία προκληθείσα λόγω παράβασης του άρθρου 101 ή του άρθρου 102 ΣΛΕΕ, μεταξύ άλλων εκείνοι που αφορούν *πτυχές που δεν ρυθμίζονται από την παρούσα οδηγία, όπως η έννοια της αιτιώδους συνάφειας* μεταξύ παράβασης και ζημίας, πρέπει να συνάδουν με τις αρχές της αποτελεσματικότητας και της ισοδυναμίας» (αιτιολογική σκέψη 11, η υπογράμμιση δική μου, βλ., επίσης, άρθρο 4).

αναγόμενα στο εθνικό ουσιαστικό δίκαιο προσκρούει στον σκοπό της ασφάλειας δικαίου, δεδομένου ότι οι πράξεις που τελεί ένα πρόσωπο εντός κράτους μέλους διαφορετικού από το κράτος μέλος του επιληφθέντος δικαστηρίου θα μπορούσαν, αναλόγως του εφαρμοστέου δικαίου, να χαρακτηριστούν ζημιογόνο γεγονός ή όχι στο πλαίσιο απονομής διεθνούς δικαιοδοσίας δυνάμει του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001. Συγκεκριμένα, η λύση αυτή δεν παρέχει στον εναγόμενο τη δυνατότητα να προβλέπει ευλόγως το δικαστήριο ενώπιον του οποίου ενδέχεται να εναχθεί»⁴⁸.

92. Τρίτον, η έννοια της αιτιώδους συνάφειας για την απονομή διεθνούς δικαιοδοσίας διαφέρει, κατά μείζονα λόγο, από την εν λόγω έννοια στο πλαίσιο της ουσιαστικής εκτιμήσεως, καθόσον η εφαρμογή τους συνεπάγεται διαφορετικό είδος και επίπεδο ανάλυσης των αποδεικτικών στοιχείων. Ο προσδιορισμός της διεθνούς δικαιοδοσίας πρέπει να είναι όσο το δυνατόν πιο εύκολος και ευέλικτος⁴⁹. Επομένως, η εκτίμηση της διεθνούς δικαιοδοσίας πρέπει να είναι, εξ ορισμού, μία *prima facie* εκτίμηση. Το επιληφθέν δικαστήριο εκλαμβάνει ως δεδομένους τους προβαλλόμενους ισχυρισμούς και επιδιώκει μόνο να εντοπίσει «τα συνδεδετικά στοιχεία με το κράτος στο οποίο εδρεύει που δικαιολογούν τη δικαιοδοσία του δυνάμει [του άρθρου 5, σημείο 3]»⁵⁰. Αντιθέτως, η ουσιαστική εκτίμηση της αιτιώδους συνάφειας είναι πιο λεπτομερής από πλευράς πραγματικών περιστατικών και απαιτεί εξέταση όλων των σχετικών αιτιών (συμπεριλαμβανομένων, για παράδειγμα, των πράξεων του ενάγοντος οι οποίες μπορεί να συνέβαλαν στην πρόκληση της ζημίας).

2. Αιτιώδης συνάφεια όσον αφορά τον καθορισμό της διεθνούς δικαιοδοσίας σε υποθέσεις που χαρακτηρίζονται από περίπλοκα πραγματικά περιστατικά

93. Παρά τις εν λόγω θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ των εκτιμήσεων για τη διεθνή δικαιοδοσία και την ουσία της υποθέσεως και των εννοιών που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο αυτό, αμφότερες οι εκτιμήσεις βασίζονται στο ίδιο σύνολο πραγματικών περιστατικών. Συνεπώς, υπάρχουν ορισμένα κοινά στοιχεία.

94. Για την εκτίμηση της διεθνούς δικαιοδοσίας απαιτείται στην πράξη να εξεταστούν τα βασικά πραγματικά και νομικά χαρακτηριστικά της υποθέσεως σε θεωρητικό επίπεδο. Η εν λόγω εξέταση θα είναι απαραίτητη για να καθοριστεί αν η υπόθεση αποτελεί ενοχή «εξ αδικοπραξίας ή οιονεί αδικοπραξίας»⁵¹. Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει να προσδιοριστεί το είδος της αδικοπραξίας, καθόσον αυτό θα μεταβάλλει τη βασική προσέγγιση στον καθορισμό, μεταξύ άλλων, του τύπου του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος. Επομένως, για μια συγκεκριμένη μορφή αδικοπραξίας που συνίσταται σε μια αλληλουχία γεγονότων, ιδιαίτερη σημασία θα θεωρείται ότι έχει ένα συγκεκριμένο γεγονός σε αυτή την αλληλουχία⁵².

95. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της δυσφημίσεως, η βασική αδικοπρακτική πράξη είναι η δημοσίευση ψευδούς δηλώσεως η οποία βλάπτει τη φήμη ενός προσώπου. Η τέλεση της εν λόγω αδικοπραξίας είναι πιθανό να απορρέει από ένα περίπλοκο σύνολο πράξεων. Σε αυτές περιλαμβάνονται, για παράδειγμα, η καταγραφή της δηλώσεως, η διαβίβαση στον εκδότη, η εκτύπωση, η διανομή, και, σε τελική ανάλυση, η ανάγνωσή της από το κοινό. Καταρχήν, όλες αυτές οι πράξεις συνιστούν *αναγκαία* γεγονότα υπό το πρίσμα της αιτιώδους συνάφειας με βάση την ακολουθία των γεγονότων. Ωστόσο, υπό το πρίσμα της διεθνούς δικαιοδοσίας δυνάμει του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001, ο «τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος» θεωρείται ότι είναι ο τόπος εγκαταστάσεως του εκδότη⁵³.

48 Απόφαση της 16ης Μαΐου 2013 (C-228/11, EU:C:2013:305, σκέψη 35).

49 Βλ. σχετικά τις προτάσεις μου στην υπόθεση Bolagsupplysningen και Ilsjan (C-194/16, EU:C:2017:554, σημείο 68).

50 Απόφαση της 16ης Ιουνίου 2016, Universal Music International Holding (C-12/15, EU:C:2016:449, σκέψη 44).

51 Βλ. προτάσεις του γενικού εισαγγελέα F. G. Jacobs στην υπόθεση DM Transport (C-18/02, EU:C:2003:482, σημείο 52).

52 Βλ. παραδείγματα στο *European Commentaries on Private International Law: Brussels Ibis Regulation*, 2η έκδ., τόμος 1, Mankowski, P., και Magnus, U., Sellier European Law Publishers, Κολωνία, 2016, σ. 293 επ.

53 Απόφαση της 7ης Μαρτίου 1995, Shevill κ.λπ. (C-68/93, EU:C:1995:61, σκέψη 24).

96. Η επιλογή ενός συγκεκριμένου γεγονότος ως σχετικού για τη θεμελίωση της διεθνούς δικαιοδοσίας αποτρέπει την επαύξηση των βάσεων διεθνούς δικαιοδοσίας. Αυτό συνάδει με τον ειδικό χαρακτήρα της διεθνούς δικαιοδοσίας βάσει του άρθρου 5, σημείο 3, και την ανάγκη για συσταλτική ερμηνεία. Συμβάλλει επίσης στην προβλεψιμότητα. Επιπλέον, η ειδική βάση της διεθνούς δικαιοδοσίας κατά το άρθρο 5, σημείο 3, στηρίζεται στην ύπαρξη ενός ιδιαίτερος στενού συνδέσμου μεταξύ της διαφοράς και, εν προκειμένω, του δικαστηρίου του τόπου του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος. Στην αλληλουχία των γεγονότων που οδηγούν στην τέλεση της δυσφημίσεως, είναι πολύ πιθανό ορισμένα ή ίσως τα περισσότερα να συμβούν σε έναν τόπο του οποίου τα δικαστήρια δεν θα ήταν ασφαλώς τα πιο κατάλληλα για να επιληφθούν της υποθέσεως.

97. Ας λάβουμε την υποθετική περίπτωση μιας δυσφημιστικής δηλώσεως αφορώσας κάτοικο Γαλλίας η οποία αρχικά κατεγράφη στη Γερμανία, ταχυδρομήθηκε από το Ηνωμένο Βασίλειο σε έναν εκδότη στο Λουξεμβούργο και απεστάλη πέραν των συνόρων για εκτύπωση αντιγράφων σε έντυπη μορφή στη Σλοβακία, προτού διανεμηθεί και διαβαστεί και σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Ακόμη και (ή ιδίως) σε ένα τέτοιο ακραίο «σχολικό παράδειγμα», πρέπει να γίνει μια επιλογή για σκοπούς απονομής της διεθνούς δικαιοδοσίας. Ιδανικά, εκτός αν υπάρχει κάποιος πολύ ειδικός και επιτακτικός λόγος, θα πρέπει να επιλεγεί ένα *συγκεκριμένο* γεγονός για τον εν λόγω σκοπό. Αυτό συνάδει με τη φύση της ειδικής βάσεως διεθνούς δικαιοδοσίας και, επιπλέον, αντικατοπτρίζει τη χρησιμοποίηση από τη νομολογία του ενικού αριθμού («το γενεσιουργό της ζημίας γεγονός»).

98. Τέλος, κατά τον προσδιορισμό του (τόπου του) γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος, είναι σημαντικό να μην αγνοηθεί ένας από τους κύριους λόγους για τους οποίους το Δικαστήριο προέβη κατ' αρχάς σε διάκριση μεταξύ του τόπου όπου επήλθε η ζημία και του τόπου του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος και στην αντιμετώπιση και των δύο αυτών τόπων ως βάση για τη διεθνή δικαιοδοσία.

99. Έτσι, στην υπόθεση *Bier*, το Δικαστήριο έκρινε ότι «η επιλογή μόνον του τόπου του ζημιούγονου γεγονότος θα είχε ως αποτέλεσμα, σε σημαντικό αριθμό περιπτώσεων, την πρόκληση συγχύσεως μεταξύ των βάσεων διεθνούς δικαιοδοσίας που προβλέπουν τα άρθρα 2 και 5, σημείο 3, της Σύμβασης [των Βρυξελλών], οπότε η τελευταία αυτή διάταξη θα έχανε την πρακτική της αποτελεσματικότητα»⁵⁴. Με άλλα λόγια, είναι *σύννηθες* ο τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος να ταυτίζεται συχνά με τον τόπο κατοικίας του εναγομένου. Τούτο αντισταθμίζεται, όμως, από τη νομολογιακή αναγνώριση του τόπου επελεύσεως της ζημίας ως εναλλακτικής δικαιοδοτικής βάσεως. Συνεπώς, δεν πρόκειται, καταρχήν, για μειονέκτημα που πρέπει να διορθωθεί με μια ευρεία ερμηνεία της έννοιας του «τόπου του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος».

3. Τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος σε αγωγές αποζημιώσεως βάσει του δικαίου του ανταγωνισμού

100. Ο τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος σε αγωγές αποζημιώσεως βάσει του δικαίου του ανταγωνισμού είναι πιθανό να είναι διαφορετικός ανάλογα με το αν η προβαλλόμενη παράβαση είναι αντίθετη προς τον ανταγωνισμό συμφωνία (παράβαση του άρθρου 101 ΣΛΕΕ) ή αντίθετη προς τον ανταγωνισμό μονομερής συμπεριφορά (κατάχρηση δεσπόζουσας θέσεως δυνάμει του άρθρου 102 ΣΛΕΕ).

⁵⁴ Απόφαση της 30ής Νοεμβρίου 1976 (21/76, EU:C:1976:166, σκέψη 20).

α) Άρθρο 101 ΣΛΕΕ

101. Σε γενικές γραμμές, σε περίπτωση παραβάσεων του άρθρου 101 ΣΛΕΕ, ο «τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος» μπορεί να είναι: i) ο τόπος σύναψης της συμφωνίας, ή ii) ο τόπος εφαρμογής της, ή iii) αμφότεροι⁵⁵.

102. Στην υπόθεση CDC, το Δικαστήριο επέλεξε την πρώτη περίπτωση⁵⁶. Φρονώ, καταρχήν, ότι αυτή είναι πράγματι η ορθή προσέγγιση για πολλούς λόγους.

103. Πρώτον, αποφεύγεται η επαύξηση των «ειδικών» δικαιοδοσιών. Αυτό από μόνο του αποτελεί ισχυρό λόγο για να αποκλειστεί η τρίτη περίπτωση.

104. Δεύτερον, από την ευρεία ερμηνεία της νομολογίας συνάγεται, κατά την άποψή μου, ότι ως «γενεσιουργό της ζημίας γεγονότος» προσδιορίζεται συχνά η πρώτη πράξη του ζημιώσαντα «που γεννά την αδικοπραξία», για παράδειγμα, με την αποτελεσματική δημοσιοποίηση των πληροφοριών (δημοσίευση⁵⁷) ή με την ενεργοποίηση μιας αλληλουχίας γεγονότων τα οποία θα προκαλέσουν ή είναι πιθανό να προκαλέσουν ζημία, την επέλευση της οποίας ο νόμος επιδιώκει να αποτρέψει (ενεργοποίηση της τεχνικής διαδικασίας εμφάνισης μιας διαφημίσεως στο Διαδίκτυο⁵⁸, εξαγγελία συλλογικής κινητοποίησης⁵⁹). Υπό το πρίσμα αυτό, φρονώ ότι η σύναψη της συμφωνίας είναι ο πρώτος σχετικός σύνδεσμος στην αλληλουχία των αιτιωδώς συνδεομένων πράξεων.

105. Τρίτον, η πρώτη προσέγγιση μπορεί αναμφίβολα να επικριθεί. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι συμμετέχοντες σε αντίθετη προς τον ανταγωνισμό συμφωνία μπορεί να επιλέγουν σκοπίμως κάποιον τόπο για τη σύναψη της συμφωνίας με σκοπό να παρελκύσουν ως προς την επιμέρους ειδική βάση διεθνούς δικαιοδοσίας, δηλαδή τον τόπο του «γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος». Μπορεί επίσης να γίνει επίκληση δυσκολιών ως προς την απόδειξη του τόπου συνάψεως της συμφωνίας. Ωστόσο, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ο ενάγων μπορεί πάντοτε να προσφύγει στο κράτος μέλος όπου κατοικεί ο εναγόμενος. Η ειδική βάση διεθνούς δικαιοδοσίας βάσει του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001 δεν προβλέπει κάποιο απόλυτο δικαίωμα εναλλακτικής διεθνούς δικαιοδοσίας εντός της Ένωσης. Συναφώς, αναφέρομαι και πάλι στους λόγους για τους οποίους ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» διαχωρίστηκε εννοιολογικά μεταξύ του τόπου επελεύσεως της ζημίας και του τόπου του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος⁶⁰. Σκοπός του διαχωρισμού αυτού δεν ήταν για να διασφαλιστεί ότι ο τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος είναι *πάντοτε* διαφορετικός από τον τόπο κατοικίας και να παρέχεται έτσι μία πρόσθετη, εναλλακτική βάση διεθνούς δικαιοδοσίας. Αντιθέτως, σκοπός ήταν να διασφαλιστεί ότι όταν οι δύο αυτοί τόποι δεν συμπίπτουν, ο τόπος στον οποίο επήλθε η ζημία θα μπορούσε ενδεχομένως να χρησιμεύσει ως εναλλακτική λύση.

106. Τέταρτον, στον βαθμό που ο ενάγων έχει πράγματι υποστεί ζημία λόγω αντίθετης προς τον ανταγωνισμό συμφωνίας, φρονώ ότι ο τόπος όπου επήλθε η ζημία, υπό την έννοια που προσδιορίζεται στην ανωτέρω ενότητα 2, είναι πολύ πιθανό να συνιστά ένα υποσύνολο του τόπου εφαρμογής.

55 Βλ., για παράδειγμα, Danov, M., *Jurisdiction and Judgments in Relation to EU Competition Law Claims*, Hart Publishing, Oxford, 2011, σ. 92.

56 Απόφαση της 21ης Μαΐου 2015, CDC Hydrogen Peroxide (C-352/13, EU:C:2015:335, σκέψη 50).

57 Απόφαση της 7ης Μαρτίου 1995, Shevill κ.λπ. (C-68/93, EU:C:1995:61, σκέψη 24).

58 Απόφαση της 19ης Απριλίου 2012, Wintersteiger (C-523/10, EU:C:2012:220, σκέψη 34).

59 Απόφαση της 5ης Φεβρουαρίου 2004, DFDS Torline (C-18/02, EU:C:2004:74, σκέψη 41).

60 Ανωτέρω, σημεία 98 και 99.

107. Για τους λόγους που εκτέθηκαν ανωτέρω, φρονώ ότι, όταν πρόκειται για παραβάσεις του άρθρου 101 ΣΛΕΕ, ο τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος θα πρέπει να ερμηνεύεται ως ο τόπος όπου συνήφθη η συμφωνία⁶¹.

β) Άρθρο 102 ΣΛΕΕ

108. Στο άρθρο 102 ΣΛΕΕ ουδεμία μνεία γίνεται σε συμφωνίες ούτε, συνεπώς, σε τόπο συνάψεως συμφωνίας. Απαιτείται μια διαφορετική λύση, με βάση όμως την ίδια συλλογιστική: πώς (και, επομένως, πότε και πού) γεννήθηκε η αδικοπραξία, πότε εισήλθε στην αλλοδαπή δικαιοδοσία;

109. Κατά τη γνώμη μου, το γενεσιουργό της ζημίας γεγονός σε υποθέσεις καταχρήσεως δεσπόζουσας θέσεως είναι η εφαρμογή της. Με άλλα λόγια, οι πράξεις στις οποίες προέβη η κατέχουσα δεσπόζουσα θέση επιχείρηση για να εφαρμόσει την πρακτική καταχρηστικής εκτοπίσεως στην αγορά, σε αντίθεση με οποιαδήποτε εσωτερική ανάπτυξη μιας καταχρηστικής εμπορικής πολιτικής εκ μέρους της επιχειρήσεως αυτής.

110. Η καταχρηστική εκμετάλλευση δεσπόζουσας θέσεως είναι μια αντικειμενική έννοια, η οποία χαρακτηρίζει ένα είδος συμπεριφοράς στην αγορά⁶². Προϋποθέτει, εξ αντικειμένου, εφαρμογή. «Απλή» πρόθεση καταχρήσεως δεν συνιστά κατάχρηση. Ούτε ο σχεδιασμός μιας εμπορικής στρατηγικής ή πολιτικής που θα μπορούσε να συνιστά κατάχρηση *αν* εφαρμοζόταν συνιστά, αυτός καθεαυτόν, κατάχρηση.

111. Για τον λόγο αυτό φρονώ ότι οι πράξεις που προηγούνται της εφαρμογής, συμπεριλαμβανομένης της αναπτύξεως της σχετικής εμπορικής στρατηγικής, μέσω, για παράδειγμα, της υιοθετήσεως τιμολογιακών κλιμάκων, δεν μπορεί να συνιστούν «γενεσιουργά της ζημίας γεγονότα». Μπορεί να αποτελούν, από αντικειμενικής απόψεως, αναγκαία στοιχεία του αιτιώδους συνδέσμου αλλά, υπό το πρίσμα του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001, είναι απλώς και μόνο προπαρασκευαστικές πράξεις.

112. Ως εκ τούτου, εγείρεται το ερώτημα: ποιες πράξεις εφαρμογής συνιστούν γενεσιουργά της ζημίας γεγονότα;

113. Δεν υπάρχει κατάλογος εξαντλητικώς απαριθμούμενων συμπεριφορών που μπορεί να θεωρηθούν ως κατάχρηση και αυτές που έχουν χαρακτηριστεί ως καταχρηστικές αποκρυσταλλώνονται με πολύ διαφορετικούς τρόπους. Ως εκ τούτου, η συγκεκριμένη εκτίμηση του τι συνιστά εφαρμογή σε συγκεκριμένη περίπτωση είναι πιθανό να διαφέρει, ανάλογα με το είδος της οικείας καταχρήσεως και τα συγκεκριμένα πραγματικά περιστατικά της κάθε υποθέσεως. Για παράδειγμα, η επιθετική πολιτική συνίσταται στην προσφορά και πώληση προϊόντων ή υπηρεσιών σε συγκεκριμένη τιμή (κάτω του κόστους), οι δεσμευμένες πωλήσεις συνίστανται κατ' ουσίαν στην άρνηση προσφοράς ενός συγκεκριμένου προϊόντος μεμονωμένα και η άρνηση παραχωρήσεως αδείας μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά άδεια υπό όρους που λογίζονται απαράδεκτοι.

114. Στην υπό κρίση υπόθεση, το Δικαστήριο καλείται να προσδιορίσει τον «τόπο του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος» σε περιπτώσεις επιθετικής πολιτικής τιμών. Κατά την άποψή μου, αφού η εφαρμογή της επιθετικής πολιτικής τιμών συνεπάγεται την προσφορά και πώληση προϊόντων και υπηρεσιών σε τιμές κάτω του κόστους, ο τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος είναι ο *τόπος όπου προσφέρονται και εφαρμόζονται οι επιθετικές τιμές*.

⁶¹ Εδώ παραθέτω τους κύριους λόγους. Μπορούν να αναφερθούν και άλλοι, όπως, π.χ., το γεγονός ότι, καταρχήν, οι «εξ αντικειμένου περιορισμοί» αποτελούν παραβάσεις του άρθρου 101, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ ακόμη και αν δεν αποδειχθούν η εφαρμογή τους ή τα αποτελέσματά τους (αν και είναι προφανές ότι μια αγωγή αποζημίωσης δεν πρόκειται να ευδοκιμήσει εάν ο ενάγων δεν αποδείξει τα αποτελέσματα).

⁶² Απόφαση της 13ης Φεβρουαρίου 1979, Hoffmann-La Roche κατά Επιτροπής (85/76, EU:C:1979:36, σκέψη 91).

4. Εφαρμογή στην υπό κρίση υπόθεση

115. Όπως προαναφέρθηκε⁶³, το πραγματικό πλαίσιο και η ουσιαστική εκτίμηση στην υπό κρίση υπόθεση είναι πολύπλοκα. Επιπλέον, η αλληλεπίδραση μεταξύ των τριών προβαλλομένων παραβάσεων δεν είναι απολύτως σαφής. Ως εκ τούτου, τα πραγματικά περιστατικά και η νομική εκτίμηση της ουσίας της υποθέσεως λαμβάνονται όπως παρατίθενται από το αιτούν δικαστήριο και οδηγούν στις ακόλουθες βασικές εναλλακτικές λύσεις όσον αφορά τον «τόπο του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος», οι οποίες εκτίθενται χωριστά για συμπεριφορές που μπορεί να εμπίπτουν είτε στο άρθρο 101 ΣΛΕΕ είτε στο άρθρο 102 ΣΛΕΕ.

α) Τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος

116. Με βάση τις προμνησθείσες αρχές, όσον αφορά την προβαλλόμενη ως αντίθετη προς τον ανταγωνισμό συμφωνία μεταξύ της Air Baltic και του αερολιμένα της Ρίγας, η οποία συνήφθη κατά παράβαση του άρθρου 101 ΣΛΕΕ, ο τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος (δηλαδή, της απώλειας πωλήσεων της flyLAL) είναι ο τόπος συνάψεως της συμφωνίας. Υπό την προϋπόθεση ότι πληρούνται και οι λοιπές απαιτήσεις, τα δικαστήρια του τόπου αυτού θα έχουν δικαιοδοσία βάσει του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001 να επιληφθούν αγωγής κατά αμφότερων των επιχειρήσεων αυτών για τη ζημία που προκλήθηκε από την εν λόγω αντίθετη προς τον ανταγωνισμό συμφωνία.

117. Όσον αφορά την προβαλλόμενη επιθετική πολιτική τιμών που εφάρμοσε η Air Baltic κατά παράβαση του άρθρου 102 ΣΛΕΕ, ο τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος είναι ο τόπος όπου προσφέρθηκαν και εφαρμόστηκαν οι επιθετικές τιμές. Υπό την προϋπόθεση ότι πληρούνται και οι λοιπές απαιτήσεις, τα δικαστήρια του τόπου αυτού θα έχουν διεθνή δικαιοδοσία βάσει του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού να επιληφθούν αγωγής κατά της Air Baltic για ζημίες προκληθείσες από την εν λόγω επιθετική πολιτική τιμών.

β) Ταυτότητα των εναγόμενων

118. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι σε καθένα από τα δύο εναλλακτικά σενάρια –παράβαση του άρθρου 101 ή του άρθρου 102 ΣΛΕΕ– το γενεσιουργό της ζημίας γεγονότος αφορά διαφορετικούς ζημιώσαντες. Σε σχέση με το άρθρο 101 ΣΛΕΕ, προβάλλεται ότι τόσο η Air Baltic όσο και ο αερολιμένας της Ρίγας συμμετείχαν στη σύναψη της αντίθετης προς τους κανόνες του ανταγωνισμού συμφωνίας. Αντιθέτως, οι επιθετικές τιμές προσφέρθηκαν και εφαρμόστηκαν μόνο από την Air Baltic.

119. Επομένως, όσον αφορά την προβαλλόμενη κατάχρηση δεσπόζουσας θέσεως υπό τη μορφή επιθετικής πολιτικής τιμών, ο τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος είναι ο τόπος όπου προσφέρθηκαν και εφαρμόστηκαν οι επιθετικές τιμές από την Air Baltic. Δεδομένου του ότι οι εν λόγω πράξεις εφαρμογής της καταχρηστικής συμπεριφοράς δεν εκτελέστηκαν από τον αερολιμένα της Ρίγας, αυτός δεν μπορεί να εναχθεί επί τη βάση αυτή, σύμφωνα με το άρθρο 5, σημείο 3.

120. Αντιθέτως, η προβαλλόμενη ως αντίθετη προς τον ανταγωνισμό συμφωνία φέρεται να έχει συναφθεί μεταξύ της Air Baltic και του αερολιμένα της Ρίγας. Συνεπώς, καταρχήν, αμφοτέρες οι εταιρίες μπορούν να εναχθούν βάσει του άρθρου 5, σημείο 3, ενώπιον των δικαστηρίων του τόπου όπου συνήφθη η σύμβαση.

⁶³ Σημεία 19 έως 21 των παρουσών προτάσεων.

121. Ομολογουμένως, η ανωτέρω λύση μπορεί να φαίνεται πολύπλοκη. Ωστόσο, αυτό οφείλεται, ως επί το πλείστον, στον βαθμό πολυπλοκότητας της υπό κρίση υποθέσεως και στην ομαδοποίηση ορισμένων πράξεων. Στο πλαίσιο αυτό, «απλούστερες» λύσεις με σκοπό την εκδίκαση μιας συγκεκριμένης υποθέσεως μπορεί βέβαια να δημιουργήσουν προβλήματα εφαρμογής σε μεταγενέστερες υποθέσεις.

122. Έτσι, για παράδειγμα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι θα έπρεπε επίσης να απονέμεται δικαιοδοσία κατά του αερολιμένα της Ρίγας, βάσει του άρθρου 5, σημείο 3, στον τόπο όπου προσφέρθηκαν ή εφαρμόστηκαν οι επιθετικές τιμές. Εντούτοις, η λύση αυτή θα κατέληγε στο να γίνει δεκτό ότι, σε περιπτώσεις αντίθετων προς τον ανταγωνισμό συμφωνιών, απονέμεται δικαιοδοσία τόσο στον τόπο συνάψεως της συμφωνίας όσο και στον τόπο εφαρμογής της, ανεξαρτήτως του ποιος την εφάρμοσε. Μια τέτοια προσέγγιση όμως δεν μπορεί να γίνει δεκτή για τους λόγους που εκτίθενται ανωτέρω στα σημεία 101 επ.

123. Θα μπορούσε βεβαίως να υποστηριχθεί ότι μόνο ο τόπος της συνάψεως της συμβάσεως θα πρέπει να αναγνωρίζεται ως ο «τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος» και όχι ο τόπος της προσφοράς και της εφαρμογής της επιθετικής πολιτικής τιμών. Κατά τη γνώμη μου, και αυτή η άποψη θα συνιστούσε λανθασμένη προσέγγιση. Μολονότι είναι αληθές ότι υπό μία έννοια η επιθετική πολιτική εν προκειμένω μπορεί να ερμηνευθεί ως πράξη εφαρμογής μιας αντίθετης προς τον ανταγωνισμό συμφωνίας, εντούτοις, παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα ότι συνιστά *αυτή καθεαυτήν* αυτοτελή παράβαση του δικαίου του ανταγωνισμού. Τούτο είναι πράγματι ένα πολύ συγκεκριμένο και διαφοροποιό στοιχείο της υπό κρίση υποθέσεως. Για τον λόγο αυτό, θα ήταν εσφαλμένο, κατά την άποψή μου, το συμπέρασμα ότι ο τόπος όπου προσφέρονται και εφαρμόζονται οι επιθετικές τιμές δεν μπορεί να θεωρείται ως «τόπος του γενεσιουργού της ζημίας γεγονότος». Βεβαίως και μπορεί, αλλά για διαφορετικό λόγο παραβάσεως των κανόνων ανταγωνισμού του δικαίου της Ένωσης (μονομερής κατάχρηση δεσπόζουσας θέσεως), πράγμα που έχει, με τη σειρά του, συνέπειες για την ταυτότητα των εναγόμενων.

5. Πρόταση για το πρώτο προδικαστικό ερώτημα

124. Υπό το πρίσμα των ανωτέρω, προτείνω η απάντηση στο πρώτο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου να είναι η εξής:

Υπό τις περιστάσεις της υπό κρίση υποθέσεως, η έννοια «του τόπου όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός», όπως χρησιμοποιείται στο άρθρο 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001, πρέπει να θεωρηθεί ότι προσδιορίζει, όσον αφορά την αντίθετη προς τον ανταγωνισμό συμφωνία, τον τόπο συνάψεως της συμφωνίας και, όσον αφορά την προβαλλόμενη κατάχρηση δεσπόζουσας θέσεως συνισταμένης στην εφαρμογή επιθετικής πολιτικής τιμών, τον τόπο όπου προσφέρθηκαν και εφαρμόστηκαν οι επιθετικές τιμές.

Δ. Ερώτημα 3

125. Με το τρίτο ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινισθεί αν η εκμετάλλευση του υποκαταστήματος της Air Baltic στη Λιθουανία συνιστά «εκμετάλλευση υποκαταστήματος»⁶⁴ κατά την έννοια του άρθρου 5, σημείο 5, του κανονισμού 44/2001.

⁶⁴ Όσον αφορά την ορολογία, υπενθυμίζεται ότι δεν υπάρχει λόγος διακρίσεως μεταξύ των εννοιών «του υποκαταστήματος, του πρακτορείου ή της εγκαταστάσεως» στο πλαίσιο αυτό –βλ., συναφώς, απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 1976, De Bloos (14/76, EU:C:1976:134, σκέψη 21).

126. Η απάντηση που μπορεί να δώσει το Δικαστήριο στο τρίτο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου είναι εγγενώς περιορισμένη, καθόσον εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να διαπιστώσει τα πραγματικά περιστατικά και να τα εκτιμήσει. Έτσι, το κατά πόσον το υποκατάστημα της Air Baltic λειτουργούσε αποτελεσματικά ως υποκατάστημα υπό την έννοια του άρθρου 5, σημείο 5, του κανονισμού είναι ζήτημα που εναπόκειται στην κρίση του εθνικού δικαστηρίου.

127. Το Δικαστήριο μπορεί, ωστόσο, να παράσχει κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τις προϋποθέσεις και τα κριτήρια που μπορεί να εξεταστούν στο πλαίσιο της εν λόγω εκτιμήσεως. Με άλλα λόγια, η απάντηση στο τρίτο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου είναι καταφατική, εφόσον διαπιστωθεί ότι το υποκατάστημα αυτό συμμετείχε στην εφαρμογή της προβαλλόμενης επιθετικής πολιτικής.

128. Θα ήθελα να προσθέσω ότι, κατά τη γνώμη μου, το ερώτημα αυτό προβλέπει σαφώς ότι υπάρχει η δυνατότητα η διαφορά ως προς το σκέλος της προβαλλόμενης επιθετικής πολιτικής της Air Baltic να έχει σχέση με τις δραστηριότητες του υποκαταστήματός της στη Λιθουανία. Πάντως, δεν αφορά την προβαλλόμενη παράνομη συμφωνία μεταξύ της Air Baltic και του αερολιμένα της Ρίγας. Συναφώς, συμφωνώ με την Επιτροπή ότι από κανένα σημείο της αποφάσεως περί παραπομπής δεν προκύπτει ότι το υποκατάστημα της Air Baltic στη Λιθουανία ενεπλάκη κατά οποιονδήποτε τρόπο στην εν λόγω συμφωνία.

129. Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι η πιθανότητα απονομής διεθνούς δικαιοδοσίας βάσει του άρθρου 5, σημείο 5, του κανονισμού 44/2001 αφορά τη διεθνή δικαιοδοσία των δικαστηρίων να αποφανθούν επί της απαιτήσεως κατά της Air Baltic για την τέλεση πράξεων επιθετικής πολιτικής τιμών κατά παράβαση του άρθρου 102 ΣΛΕΕ. Ο αερολιμένας της Ρίγας δεν μπορεί, βάσει της διατάξεως αυτής και μόνο, να εναχθεί ενώπιον των λιθουανικών δικαστηρίων όσον αφορά την εν λόγω προβαλλόμενη ως αντίθετη προς τον ανταγωνισμό συμπεριφορά.

1. Ratio legis και οι προϋποθέσεις του άρθρου 5, σημείο 5

130. Η ειδική βάση διεθνούς δικαιοδοσίας που προβλέπει το άρθρο 5, σημείο 5, του κανονισμού 44/2001 μπορεί να γίνεται αντιληπτή ως προέκταση του κανόνα της γενικής δωσιδικίας της κατοικίας του εναγομένου δυνάμει του άρθρου 2 του εν λόγω κανονισμού. Σε περιπτώσεις όπου ο εναγόμενος έχει ιδρύσει μια θυγατρική εντός μιας δικαιοδοσίας, τα δικαστήρια της εν λόγω δικαιοδοσίας είναι αρμόδια να εκδικάσουν αγωγή κατά της θυγατρικής αυτής ευθέως βάσει του άρθρου 2. Δεν ισχύει όμως το ίδιο στην περίπτωση ενός υποκαταστήματος το οποίο δεν έχει χωριστή νομική προσωπικότητα. Επομένως, η ειδική βάση διεθνούς δικαιοδοσίας κατά το άρθρο 5, σημείο 5, προβλέπει για αυτές τις περιπτώσεις όπου ο εναγόμενος διευρύνει τις δραστηριότητές του πέραν του τόπου κατοικίας του, μέσω μόνιμων εγκαταστάσεων, χωρίς όμως να ιδρύει θυγατρικές, και η διαφορά αφορά τις δραστηριότητες των εν λόγω εγκαταστάσεων⁶⁵.

131. Για να εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 5, σημείο 5, και να δικαιολογείται η επέκταση της διεθνούς δικαιοδοσίας στον τόπο εγκαταστάσεως του υποκαταστήματος, πρέπει το εν λόγω υποκατάστημα να πληροί ορισμένες ελάχιστες προϋποθέσεις. Μεταξύ αυτών συμπεριλαμβάνεται, ιδίως, η άσκηση των δραστηριοτήτων του κατά τρόπο διαρκή και η αντίληψη των τρίτων ότι απαλλάσσονται της υποχρεώσεως να απευθυνθούν ευθέως προς τη μητρική επιχείρηση και δύνανται να συνάπτουν συμβάσεις στον τόπο της τοποθεσίας του υποκαταστήματος⁶⁶.

⁶⁵ Υπό την έννοια αυτή, η διεθνής δικαιοδοσία βάσει του άρθρου 5, σημείο 5, μπορεί να αναφέρεται ως «οιονεί κατοικία του εναγομένου για λόγους απονομής διεθνούς δικαιοδοσίας». Βλ. *European Commentaries on Private International Law: Brussels Ibis Regulation*, 2η έκδ., τόμος 1, Mankowski, P., και Magnus, U., Sellier European Law Publishers, Κολωνία, 2016, σ. 350.

⁶⁶ Αποφάσεις της 22ας Νοεμβρίου 1978, Somafer (33/78, EU:C:1978:205, σκέψη 12), της 18ης Μαρτίου 1981, Blanckaert & Willems (139/80, EU:C:1981:70, σκέψεις 9 έως 13), και της 6ης Απριλίου 1995, Lloyd's Register of Shipping (C-439/93, EU:C:1995:104, σκέψη 19).

132. Το άρθρο 5, σημείο 5, προβλέπει επίσης για «διαφορές σχετικές με την εκμετάλλευση υποκαταστήματος». Με άλλα λόγια, πρέπει να υπάρχει ένας σύνδεσμος μεταξύ των δραστηριοτήτων του υποκαταστήματος και της διαφοράς.

2. Υπάρχει «υποκατάστημα»;

133. Στην αίτηση προδικαστικής αποφάσεως το αιτούν δικαστήριο αναφέρει με σαφήνεια ότι «δεν έχει αμφιβολίες ότι το υποκατάστημα της Air Baltic Corporation στη Δημοκρατία της Λιθουανίας συνιστά υποκατάστημα κατά την έννοια του άρθρου 5, σημείο 5», του κανονισμού 44/2001. Συναφώς, το αιτούν δικαστήριο αναφέρει μια σειρά παραγόντων που το οδήγησαν στο συμπέρασμα αυτό, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος του υποκαταστήματος να συνάπτει οικονομικές και εμπορικές σχέσεις με τρίτους, να αναπτύσσει εμπορική δραστηριότητα και να καθορίζει τις τιμές για υπηρεσίες και εμπορεύματα. Το αιτούν δικαστήριο επιβεβαιώνει επίσης ότι στους σκοπούς της επιχειρηματικής δραστηριότητας του υποκαταστήματος περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, και οι διεθνείς αεροπορικές μεταφορές επιβατών, φορτίου και ταχυδρομείου.

134. Ο προσδιορισμός του κατά πόσον υπάρχει «υποκατάστημα» κατά την έννοια του άρθρου 5, σημείο 5, του κανονισμού 44/2001 απαιτεί εκτίμηση των συγκεκριμένων πραγματικών περιστατικών. Αφού το αιτούν δικαστήριο έχει ήδη καταλήξει σε αυτό το σχετικό με τα πραγματικά περιστατικά συμπέρασμα, το εν λόγω στοιχείο πρέπει να λαμβάνεται ως δεδομένο.

3. Σύνδεσμος με τη διαφορά

135. Ως εκ τούτου, αντιλαμβάνομαι ότι το τρίτο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου αναφέρεται μάλλον στο αν υφίσταται επαρκής σύνδεσμος μεταξύ των δραστηριοτήτων του υποκαταστήματος και της διαφοράς.

136. Συναφώς, το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ειδικότερα ότι το υποκατάστημα δεν καταρτίζει χωριστούς συνοπτικούς λογαριασμούς από τη μητρική εταιρία, την Air Baltic Corporation A/S. Αντιθέτως, κατά τη διάρκεια του κρίσιμου χρονικού διαστήματος, τα στοιχεία των οικονομικών αποτελεσμάτων του υποκαταστήματος ενσωματώνονταν στις οικονομικές καταστάσεις της μητρικής εταιρίας. Επίσης, μολονότι το αιτούν δικαστήριο επιβεβαιώνει ότι το υποκατάστημα είχε δικαίωμα να καθορίζει τις τιμές των πτήσεων, εντούτοις, από κανένα στοιχείο δεν προκύπτει ότι καθόρισε πράγματι αυτές τις τιμές.

137. Σε περίπτωση αδικοπραξίας, για να διαπιστωθεί αν η διαφορά προκύπτει από την εκμετάλλευση του υποκαταστήματος θα πρέπει το υποκατάστημα να συμμετέχει τουλάχιστον σε ορισμένες από τις πράξεις που συνιστούν την αδικοπραξία.

138. Κατά την άποψή μου, το γεγονός ότι τα στοιχεία των οικονομικών αποτελεσμάτων του υποκαταστήματος ενσωματώθηκαν στις οικονομικές καταστάσεις της μητρικής εταιρίας παρουσιάζει καταρχήν ουδετερότητα όσον αφορά το ζήτημα του κατά πόσον η διαφορά έχει σχέση με την εκμετάλλευση του υποκαταστήματος. Η κατάρτιση χωριστών συνοπτικών λογαριασμών ενδέχεται να συνιστά ένα στοιχείο, μεταξύ άλλων, για την εκτίμηση του αν υφίσταται «υποκατάστημα» και θα μπορούσε επίσης να συμβάλει στον προσδιορισμό των δραστηριοτήτων που ασκούνται από το υποκατάστημα. Ωστόσο, τουλάχιστον εν προκειμένω, αδυνατώ να κατανοήσω πώς θα μπορούσε το στοιχείο αυτό να ασκεί, αυτό καθεαυτό, ουσιαστική επιρροή στην εκτίμηση του εάν το υποκατάστημα συμμετείχε σε αδικοπραξία. Τούτου λεχθέντος, εν τέλει, η αποδεικτική αξία των στοιχείων από το χρησιμοποιούμενο λογιστικό σύστημα αποτελεί ζήτημα που επαφίεται στην κρίση του αιτούντος δικαστηρίου.

139. Ο δεύτερος προμνημονευθείς παράγοντας –η ασάφεια ως προς το κατά πόσον το υποκατάστημα καθόρισε πράγματι τιμές– είναι αναμφισβήτητα πιο συναφής.

140. Αν μπορεί να αποδειχθεί ότι το υποκατάστημα καθόρισε πράγματι τις τιμές που προβάλλονται ως επιθετικές, τότε, κατά τη γνώμη μου, η διαφορά μπορεί πράγματι να θεωρηθεί ότι προέκυψε από την εκμετάλλευση του υποκαταστήματος. Βάσει των προεκτεθέντων λόγων⁶⁷, ο καθορισμός επιθετικών τιμών, στο μέτρο που παραμένει αποκλειστικά εσωτερική δραστηριότητα της δεσπόζουσας επιχείρησης, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά «γενεσιουργό της ζημίας γεγονός». Αποτελεί όμως αναγκαία προϋπόθεση⁶⁸ για την κατάχρηση. Συνιστά συμμετοχή και, κατά κάποιο τρόπο, συνεισφορά στην επίδειξη των επίμαχων αντίθετων προς τον ανταγωνισμό συμπεριφορών. Ως εκ τούτου, ο καθορισμός των τιμών συνιστά επαρκή συμμετοχή στην αδικοπραξία, ώστε να δικαιολογείται η εφαρμογή του άρθρου 5, σημείο 5, του κανονισμού 44/2001.

141. Αντιλαμβάνομαι ότι το ζήτημα που απασχολεί το αιτούν δικαστήριο είναι ότι δεν είναι σαφές αν πράγματι το υποκατάστημα καθόρισε τις επίμαχες τιμές. Τι συμβαίνει αν αυτό το πραγματικό γεγονός δεν αποδειχθεί με βάση τους επιβαλλόμενους κανόνες αποδείξεως;

142. Κατά τη γνώμη μου, το υποκατάστημα μπορεί να θεωρηθεί ότι συμμετείχε στην επιθετική πολιτική τιμών, και επομένως πρόκειται για διαφορά σχετική με την εκμετάλλευση του υποκαταστήματος, ακόμη και αν δεν καθόρισε αυτό καθεαυτό τις επιθετικές τιμές, αλλά πρόσφερε τις τιμές αυτές στην αγορά ή συνέβαλε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο καθοριστικά στη σύναψη συμβάσεων για υπηρεσίες στις εν λόγω τιμές. Στις εν λόγω περιπτώσεις, το υποκατάστημα έχει και πάλι συμμετάσχει στην τέλεση πράξεως που συνιστά αναγκαία προϋπόθεση για την κατάχρηση.

143. Το αν τούτο συμβαίνει είναι πραγματικό ζήτημα που εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να κρίνει. Το ζητούμενο για την εν λόγω εκτίμηση των πραγματικών περιστατικών είναι να διαπιστωθεί εάν το υποκατάστημα συνέβαλε στην επίδειξη της αντίθετης προς τον ανταγωνισμό συμπεριφοράς. Αν αυτό πράγματι συμβαίνει, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η διαφορά έχει σχέση με την εκμετάλλευση του υποκαταστήματος.

144. Υπό το πρίσμα των ανωτέρω, προτείνω η απάντηση στο τρίτο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου να είναι η εξής:

Σε περιπτώσεις όπως η προκειμένη, διαφορά που αφορά προβαλλόμενη επιθετική πολιτική τιμών πρέπει να θεωρείται ότι έχει σχέση με την εκμετάλλευση υποκαταστήματος, κατά την έννοια του άρθρου 5, σημείο 5, του κανονισμού 44/2001, όταν το υποκατάστημα έχει συμμετάσχει στην τέλεση πράξεων που συνιστούν αναγκαία προϋπόθεση για την κατάχρηση, μεταξύ των οποίων ιδίως στον καθορισμό επιθετικών τιμών, στην προσφορά των εν λόγω τιμών στην αγορά ή σε οποιαδήποτε άλλη πράξη καθοριστική για τη σύναψη συμβάσεων παροχής υπηρεσιών που εφαρμόζουν τις εν λόγω τιμές.

V. Πρόταση

145. Προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στα ερωτήματα που υπέβαλε το Lietuvos apeliacinis teismas (Εφετείο της Λιθουανίας) ως εξής:

- 1) Υπό τις περιστάσεις της υπό κρίση υποθέσεως, η έννοια «του τόπου όπου συνέβη το ζημιογόνο γεγονός», όπως χρησιμοποιείται στο άρθρο 5, σημείο 3, του κανονισμού (ΕΚ) 44/2001 του Συμβουλίου, της 22ας Δεκεμβρίου 2001, για τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις, πρέπει να θεωρηθεί ότι προσδιορίζει, όσον αφορά αντίθετη προς τον ανταγωνισμό συμφωνία, τον τόπο συνάψεως της συμφωνίας και, όσον αφορά την προβαλλόμενη κατάχρηση δεσπόζουσας θέσεως συνισταμένης στην εφαρμογή επιθετικής πολιτικής τιμών, τον τόπο όπου προσφέρθηκαν και εφαρμόστηκαν οι επιθετικές τιμές.

⁶⁷ Ανωτέρω, σημεία 110 και 111.

⁶⁸ Βλ., συναφώς, απόφαση της 5ης Φεβρουαρίου 2004, DFDS Torline (C-18/02, EU:C:2004:74, σκέψη 34). Η έννοια της «αναγκαίας προϋποθέσεως» στο πλαίσιο αυτό είναι σαφώς ευρύτερη από την έννοια του «γενεσιουργού της ζημίας γεγονός».

- 2) Σε περίπτωση όπως η προκειμένη, η «ζημία» που υπέστη η εκκαλούσα για τη θεμελίωση διεθνούς δικαιοδοσίας βάσει του άρθρου 5, σημείο 3, του κανονισμού 44/2001 είναι η απώλεια πωλήσεων που υπέστη λόγω της καταλογιζόμενης στρεβλώσεως του ανταγωνισμού. Ο «τόπος όπου επήλθε η ζημία» για τη θεμελίωση διεθνούς δικαιοδοσίας βάσει της εν λόγω διατάξεως είναι ο κείμενος στη θιγόμενη από την παράβαση αγορά όπου η ζημιωθείσα προβάλλει απώλεια πωλήσεων.
- 3) Σε περιπτώσεις όπως η προκειμένη, διαφορά που αφορά προβαλλόμενη επιθετική πολιτική τιμών πρέπει να θεωρείται ότι έχει σχέση με την εκμετάλλευση υποκαταστήματος, κατά την έννοια του άρθρου 5, σημείο 5, του κανονισμού 44/2001, όταν το υποκατάστημα έχει συμμετάσχει στην τέλεση πράξεων που συνιστούν αναγκαία προϋπόθεση για την κατάχρηση, μεταξύ των οποίων ιδίως στον καθορισμό επιθετικών τιμών, στην προσφορά των εν λόγω τιμών στην αγορά ή σε οποιαδήποτε άλλη πράξη καθοριστική για τη σύναψη συμβάσεων παροχής υπηρεσιών που εφαρμόζουν τις εν λόγω τιμές.